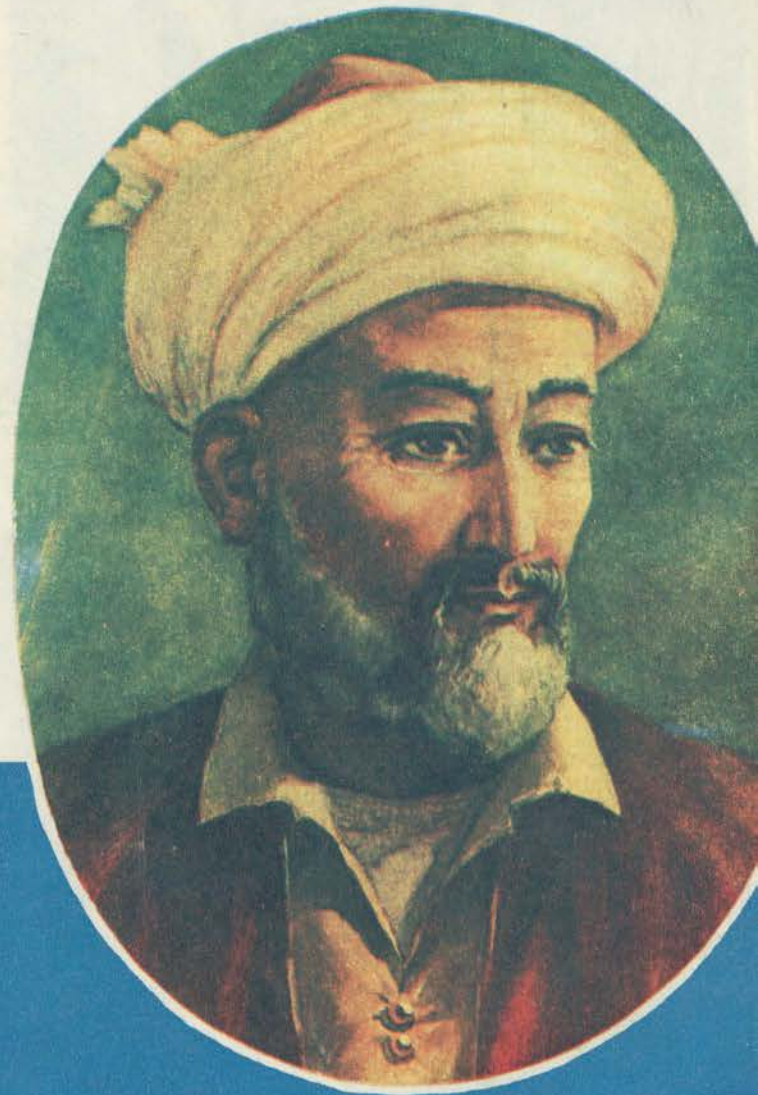

ФАН ВА ТУРМУШ

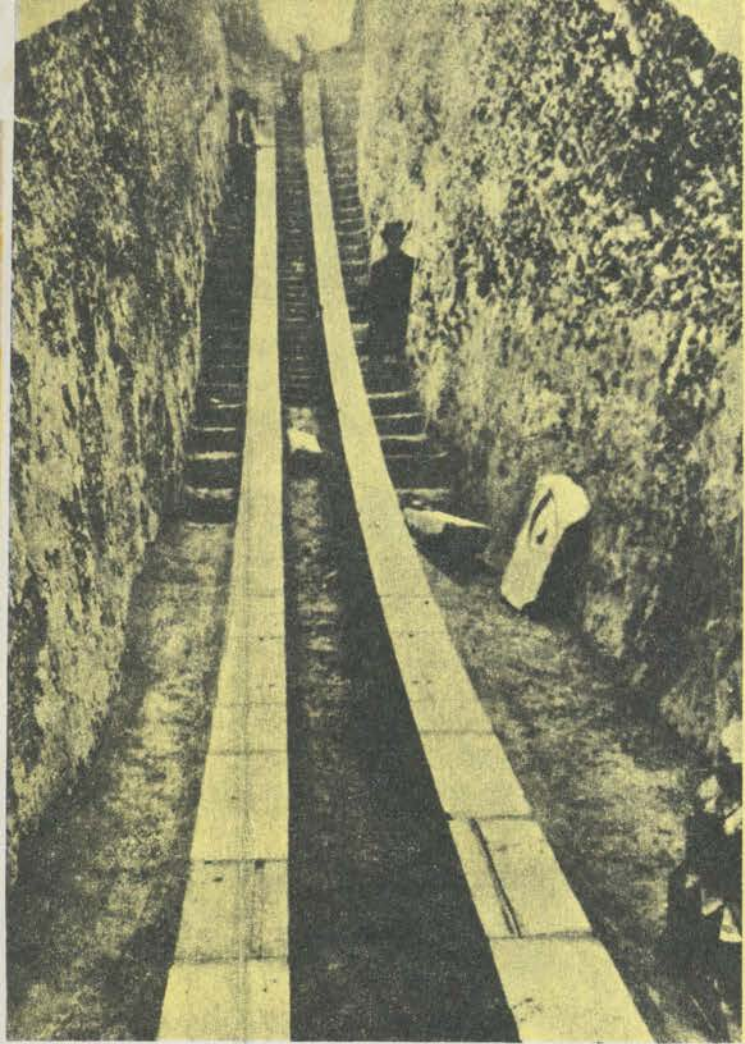
Навий буюк шоирлар даврасида: 1-Ҳасан Деҳлавий 2-Алишер Навоий, 3-Абдурахмон Жомий, 4-Низомий Ганжавий, 5-Хусрав Деҳлавий, 6-Шайх Саъдий, 7-Абулқосим Фирдавсий, 8-Саной, 9-Анварий, 10- Хоқоний.

Ҳар кимки чучук сўз элга мэхор айлар,
Ҳар нечаки агёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар,
Юмшоғи кўнгуллари гирифтор айлар.

Ҳар кимки муҳаббат уйини маскан этар,
Кўнглига ҳабиб кўйини гулшан этар,
Кўз касби зиё дўст, юзидин фан этар,
Маҳбуб юзини кўрмағи кўз равшан этар.

НАВОИЙ. «Назм ул-жавоҳир»дан.

Темурхон наслидин Мирзо Улуғбек.
Ки олам кўрмади султон анингдек.

Алишер НАВОИЙ.

Туздию Мирзо Улуғбек кўрагоний жадвалин,
Сирли осмон тоқига илк — қўйди нарвон, ўзбегим.

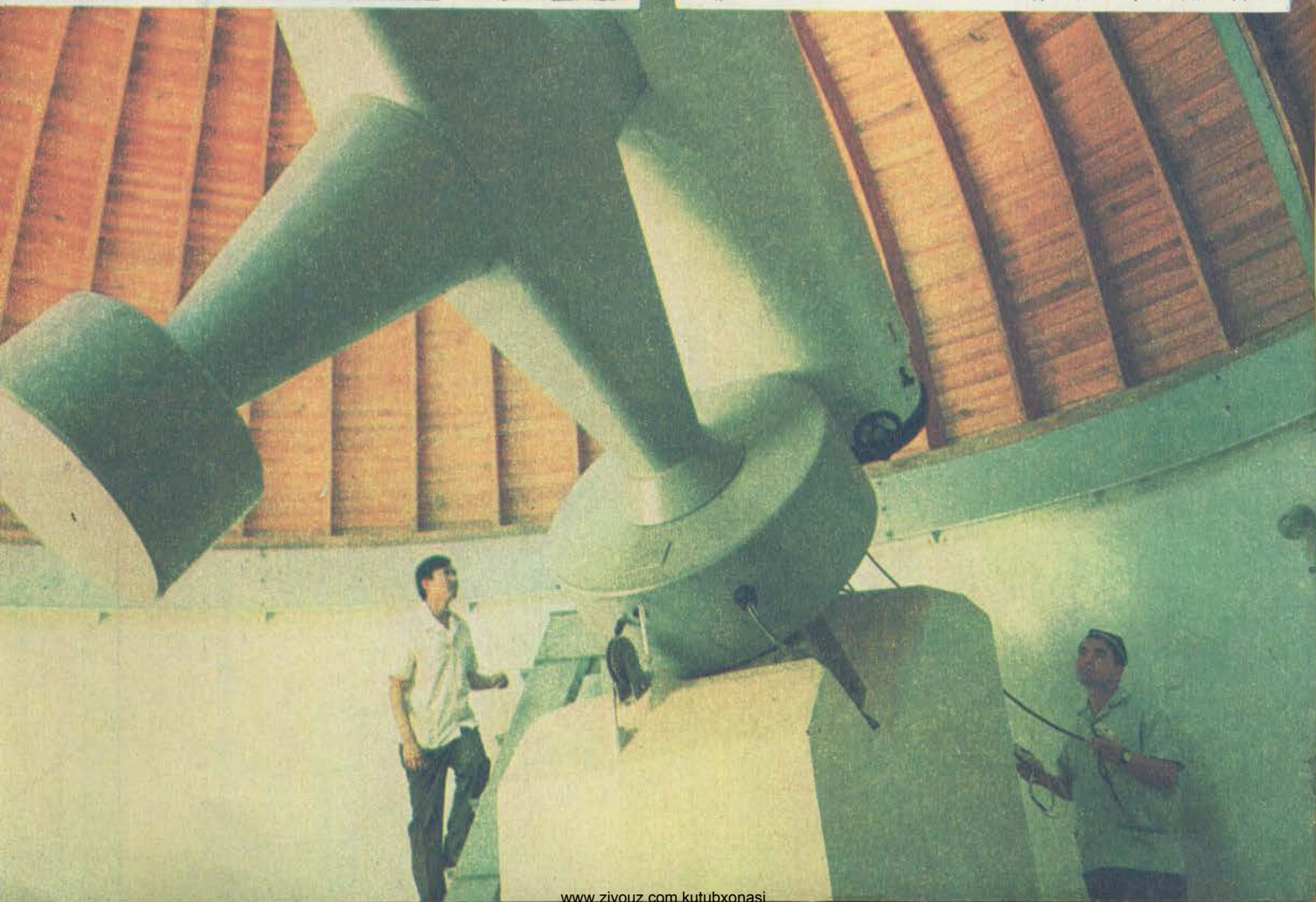
Эркин ВОҲИДОВ

Улуғбек...

Жаҳон фалакиёт фанида бундан улуғ ном бўлмаса керак. 1994 йили шу улуғ бобомизнинг муборак таваллудига 600 йил тўлади.

Ушбу саҳифада Улуғбек расадхонасини ва Улуғбек номидаги Китоб халқаро кенглик станциясини кўриб турибсиз. Ойномамизнинг шу сонидан берилган «Дунёда бешдан бир расадхона бу» номли мақола билан Улуғбек таваллудига бағишланган туркум мақолалар беришни бошлаймиз. «Фан ва турмуш» бу машҳур сана муносабати билан махсус дастур ишлаб чиққан. Алломамизнинг муборак таваллудини муносиб нишонлашга Ўзбекистон фалакиётшунослари, тарихчилари, шарқшунослари, фан тарихи бўйича мутахассислар ва бошқа соҳа олимлари ўз ҳиссаларини қўшишдан умидвормиз.

Сураткаш Сергей ДАВИДОВ.

Илм олмакка интилиш
ҳар бир муслим ва
муслима учун қарзу фарз.
Ҳадис

1933 ЙИЛДАН ЧИҚА
БОШЛАГАН
ФЕВРАЛЬ—1991

Ўзбекистон
Фанлар
академиясининг
илмий-оммабон
ойномаси

БОШ МУҲАРРИР
Комилжон ЗУФАРОВ
ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:
Абдумавлон АБДУЛЛАЕВ
Аҳмадали АСҚАРОВ
[бош муҳаррир ўринбосари]
Камол БОБОМУРОДОВ
Галина МАТВИЕВСКАЯ
Хусниддин УМАРЗОДА
[масъул котиб]
Уктам ПРАТОВ
Ўткир РАСУЛОВ
Асом РАФИҚОВ
Зокиржон САЛИМОВ
Маҳмуд САЛОҲИДДИНОВ
Елқин ТҲАҚУЛОВ
Нурислом ТҲХЛИЕВ
Раҳим УСМОНОВ
Файзулла УСМОНОВ
Комил ХОЛМУҲАММАД
[бош муҳаррир ўринбосари]
Шабот ХҲЖАЕВ
Эркин ЮСУПОВ
БҲЛИМ МУҲАРРИРЛАРИ:
Рустам ОБИД
Оқилхон ОДИЛХОН
Санд МУРОД
МУҲАРРИРЛАР:
Маҳфуза АСАДУЛЛА қизи
Рустам БОЙТУРА

Ассалому алайкум азиз муштарий!

Ойноманинг ушбу соннда

ТҲЛАГАНОВ Ф. Ҳуқуқий давлат йўлида	2
АЖАБОВ А., АЛИБОЕВ Ш. Дунёда бешдан бир расадхона бу ҲАЙИТМЕТОВ А. Болаликнинг шеърӣ ихтиролари	4
НУРМУРОДОВ И. Навоний жаҳон кезади	6
ПРАТОВ У. Оби-ҳаёт ҳамшираси	8
ГУЛОМИДДИНОВ С., СОЛИЖОНОВ Н., НОСИРОВ И. Сопол мўъжизаси	10
ҚУЛМАТОВ Р., РУСТАМ БОЙТУРА Буюк гоғлар ва экологик хатолар	11
РУСТАМ ОБИД Сирли ҳодисалар — муҳоамада	12
МАНСУРОВ А. Ҳадис	14
СОДИҚОВ Ҳ. Ҳурриятдан мухториятгача	16
Ҳур фикр	18
АКРАМОВ З. Испанияни кезганда	21
НУРИДДИНОВ Е. Қор одамдан — ноёб қобилиятларгача	22
Искандар ҳақида ҳақиқат	24
НАФАСОВ Т. Бойсун улуг тоғ дегани	26
БОБОБЕКОВ Ҳ. Нарх-наво, солиқ ва қўзғолонлар	27
Ишбилармон ўғитлари	28
ХОЛИЕР МЕНГЛИ Арақхўр уй ҳайвонлари	30
	32

каби мақолаларни ўқийсиз.

МУҚОВАДА

Ойнама муқовасининг биринчи саҳифаси буюк бобомиз Алишер Навоний таваллудининг 550 йиллигига бағишланган бўлиб, ўзбек мусаввирлари яратган шоир сиймолари тасвирланган.

Муқованинг тўртинчи саҳифасида эса ўртаосиёлик алломалар тасвири тўширилган маркалар жамланган.

КЕЛГУСИ СОНДА

● Наврўз — янгилиниш фасли бўлиб қолаверсин ● Атоқли олим билан очиқчасига суҳбат ● Бозор иқтисодиётидан халқ безиб қолмайдими ёки яна бой бойга боқадими! ● Амир Темур саройи маликалари ● Мансур Халлож пайғамбарликка даъво қилганмиди! ● Бешикда катта бўлмаган борми!

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ЙЎЛИДА

ОДДИЙ ҲАҚИҚАТ

Фақат қонунгина қонун кучига эга бўлиши керак, деган оддий ҳақиқат баъзиларга ғаройиб бўлиб кўриниши мумкин. Лекин сира ажабланадиган жойи йўқ. Чунки бизда қонун бўлмаган ҳуқуқий нормалар ҳам қонун даражасига чиқариб қўйилган. Турли вазирлик ва идоралар чиқарган қонда, буйруқ, инструкцияларга фуқароларнинг бўйсунуши мажбурийлиги одат тусига кириб қолган. Тўғри, уларнинг кўпи ҳақиқатан ҳам зарур, лекин тор маҳкамачилик манфаатларини ҳам, бу йўлдаги суниестемолчиликларни ҳам эътибордан соқит қилиш мумкин эмас. Маҳкама чиқарган тартиб-қондалар фақат шу маҳкама доирасидагина ҳаракат қилсин. Кўплаб демократик давлатларда шундай йўл тўтиланган. Маҳкама тартиб-қондалари фақат шу маҳкама ходимларигагина тааллуқли бўлсин. Ҳуқуқий давлатда маҳкама тартиб-қондалари ҳам, ўз навбатида, қонун доирасидан чиқмаслиги керак. Маҳкамаларимизнинг фуқаролар қонуний ҳуқуқларини чекловчи кўплаб тартиб-қондаларини мисол келтириш мумкин. Бунга мақоламиз ҳамми ҳам имкон бермайди, асосий мақсад ҳам бу эмас. Бу носоз, ҳуқуққа хилоф қонунчилик системасини ўзгартирибгина масалани ижобий ҳал қилиш мумкин. Маҳкамалардаги ўртоқлар бизга ҳеч қандай иш қолмас экан-да, деб чўчмасликлари лозим. Уларга фақат қонун лойиҳаларини таклиф этиш ҳуқуқи қолдирилиши керак, улар ўз фаолиятида эса фуқаролар билан фақат парламент чиқарган қонунлар воситасидагина муомала қилишлари даркор. Барча фуқаролар учун мажбурий бўлган қонунларни фақат парламентимиз — жумҳурият Олий Кенгашигина чиқариши мантиқан тўғри бўлади. Ҳуқуқий демократик жумҳуриятнинг моҳияти ҳам ана шунда. Шу сабабли ҳам ҳуқуқий давлатларда йил давомида кўплаб қонунлар қабул қилинади. Бу қонунлар давлат бюджетини тасдиқлашдан тортиб, то арзимас нарсасдек кўринган спиртли ичимликларни сотиш масаласигача қамраб олиши мумкин. Мисол учун, Буюк Британияда ҳар йили 100 га яқин қонун қабул қилинади.

Бизда бирон вазирлик ёки ижроия қўмитаси чиқарган ҳуқуқий норма конституциямиз ёки давлат чиқарган бошқа қонунларга зид бўлиб қолиши мумкин, амалда баъзан шундай вазиятда қонун эмас, балки маҳкама инструкцияси ҳаракат қилади ва, энг ёмони, нимагадир бу бизга ғайритабиий туюлмайдди. Арзимас бўлиб кўринган бу ҳол жуда катта ҳуқуқий бузилишларга, суниестемолчиликларга олиб келганлигини ҳаётда кўрдик.

Маҳкамачилар: Олий Кенгашдагилар соҳамизни бизчалик яхши билмайди, малакаси ечимлар чиқариб қўйиши мумкин, деб айтиши мумкин. Авваламбор ҳуқуқий демократик давлатларда парламент депутатлари ҳар бир соҳани ипидан игнасиғача билиши шарт эмас. Улар масаланинг асосий ҳуқуқий ва иқтисодий томонини билишса кифоя. Бундан ташқари, парламентда одатда турли соҳа билимдонлари ҳам бўлиб, улар маълум қўмита ёки комиссиялар таркибида бўлади. Яна, парламент қошида турли эксперт гуруҳлари ҳозир бўлиб, улар ҳар қандай масала бўйича депутатларга малакали маслаҳат бериши мумкин. Ўз навбатида ҳар бир парламент аъзосининг ҳам маош тўланадиган малакали ёрдамчилар штати бўлиши лозимки, шунинг учун ҳам демократик ҳуқуқий давлатларда қонунлар кўп қабул қилингани билан ҳар томонлама ўйланиб, муҳокама қилиниб ишлаб чиқилади. Бу, ўз навбатида, қонунларнинг ҳаётга татбиқ этилишига ҳам катта ёрдам беради.

Афсуски, бизда юқоридаги ижобий ҳолат ҳали ҳам юзага келган эмас. Натижада жамиятимиз учун сув билан ҳаводек зарур бўлган ислохотлар қонунларда етарли даражада ўз аксини топмаяпти. Қонунлардан бирортаси ҳам ҳаётга тўлиқ татбиқ этилмаяпти. Аксинча муаммоларни

Баъзи давлатларда қонунчиликка шундай шакл берадиларки, у қонунсизликдан ҳам даҳшатлироқ бўлиб қолади.

ЗЕЙМЕ,
машҳур немис публицист шоири.

қисман, чала ҳал этишга қаратилгани учун ҳам ушбу қонунларга ҳурмат йўқолиб бормоқда. Бу мулоҳазалар жумҳуриятимиз Олий Кенгаши чиқарган қонунларга кўпроқ тааллуқлидир. Ўзбекистонда мавжуд оғир иқтисодий-ижтимоий аҳволни, бу кескинликни тузатиш учун чексиз вақт берилмаганлигини назарда тутсақ, вазиятнинг нақадар жиддийлигини тушуниш қийин эмас. 70 йилдан кўпроқ давр мобайнида бизда қонунсиз қонунлар чиқарилди. Тоталитаризм ва диктатура тузумига хос равишда атиги бир неча ўн қонун қабул қилинди, холос. Шу боис парламентимиз олдида жуда катта юмушлар турибди. Бунинг учун парламентимиз доимий ишлайдиган давлат ҳокимияти органи бўлиши керак. У турли вазирлик ва маҳкамаларнинг қонунга хилоф норматив актларини бекор қилиши, ўрнига эътиборли қонунлар қабул қилиши лозим. Ижро этувчи органларининг қонун кучига эга бўлган норматив актлар чиқаришига чек қўйиш зарур. Улар парламент чиқарган қонунлардан бироз бўлса ҳам четга чиқмайгина ўз вазифаларини бажаришлари даркор. Акс ҳолда давлат механизми парокандаликтан чиқолмайди.

ҚОНУН — ШИОР ЭМАС!

Мавжуд қонунларимиз қонундан кўра кўпроқ сиёсий шиорга ўхшаб кетади. Бундай қонунлар қандай қилиб ҳаётга татбиқ этилиши мумкин, деган фикрга келади киши. Кўпгина қонунларимиз декларатив хусусиятга эга. Ҳатто сўнгги даврда қабул қилинган қонунлар ҳам ҳаётга етарли татбиқ бўлмаёпти. Авваламбор қонунларни ҳаракатга келтирувчи механизмларнинг ўзи етарли даражада ўйланмаган, асосланмаган. Бу, ташқи кўринишлардан бири, холос. Баъзилар уни ҳозирги ўтиш даври қийинчиликлари билан асосламоқчи бўлишмоқда. Аслида, сув бошида лойқаланган. Тоталитар тузумда буйруқбозлик, юқоридан келадиган кўрсатмалар ҳал қилувчи куч бўлиб, қонун иккинчи даражали нарсага айлантириб қўйилган эди. Қонунчилик очикдан-очиқ сиёсатга, мафкурага бўйсундирилган эди. Ҳуқуқ фани ҳам барча ижтимоий фанлар каби мафкура билан «тўйинтирилган» эди. Совет Конституциясининг ўзини олсак, унда кўрсатилган кўпгина моддаларда фуқаролик ҳуқуқлари декларатив характердалиги кўпчиликка маълум. Ўз навбатида Конституция доирасида қабул қилинган қонунлар ҳам шундай кўринишга эга. Фуқаролар шундай ҳолга кўникиб қолдиларки, давлат уларга ўзи истаган қонун моддаларига риоя қилиш мажбуриятини юклайди. Ўз навбатида, давлатнинг фуқаролар олдидаги мажбуриятлари ҳақидаги қонун моддаларига етарли риоя қилинмади. Фуқароларнинг қонунларда кўрсатилган ҳуқуқлари очиқ таъминлаб берилмади. Бу қонун тушунчасига ҳам, моҳиятига ҳам жуда катта путур етказди. Давлат қонунга ўзи риоя қилмаса, қандай қилиб фуқаролардан бунни куттиши мумкин! Бирор бир қонун банди қайси томондан бузилишидан қатъи назар, бошқа қонунларни бузишга «яшил чироқ» бўлиб йўл очиб беради, бутун қонунчиликка путур етказди, қонунлар ўз обрўсини йўқотади. Давлат ҳуқуқдан юқори қўйилган тузумда бу табиий ҳолдир. Бундай шароитда ҳуқуқий демократик давлатларда эса, аксинча, ҳуқуқ давлат аппаратидан юқори туради, давлатнинг ўзи ҳам ҳуқуқ

субъекти бўлиб, ҳуқуқий муносабатларга киришиши, ўзaro ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиши лозим. Сталинизм даврида эса фуқаролардан давлат олдидаги мажбуриятлари қаттиқ талаб қилиб келиндию, ҳуқуқларга панжа ортидан қаралди. «Нурафшон келажак» деб шахсларнинг қонуний ҳуқуқларини бузиш оддий бир нарсага айланиб қолди. Давлат инсон учун эмас, инсон давлат учун хизмат қила бошлади.

Қонун унга роя қилингандагина кучга эга бўлади. Қонуннинг ҳуқуқ қайси субъект томонидан бузилишидан қатъи назар бажарилмаслиги ноҳуш аҳвол (прецедент)ни келтириб чиқаради. Буни қадим замонлардаёқ яхши тушунишган. Нақл қилишларича, антик давлатлардан бирининг подшоҳи ҳаракатдаги қонуларни бир кун тўхтатиб қўйган экан. Бунга сабаб — уруш пайтида подшоҳ аскарларнинг кўпи жанг майдонидан қочиб кета бошлаган, ушбу давлат қонуларига кўра бундай хатти ҳаракат ўлим жазоси билан жазоланиши лозим бўлган. Подшоҳ қийин аҳволга тушиб қолади: аскарларини қонун бўйича жазолай деса, кўп аскарларини ўлим жазосига ҳукм қилиш керак, бу ҳол уни урушда мағлубиятга олиб бориши мумкин. Агарда айбдорлар ҳаётини сақлаб қолиб жазоламай деса, қонун бузилади, оқибатда қонун ўз кучини йўқотиб, кўпчилик қонунга бўйсунмай қўйиши мумкин. Подшоҳга эса урушда ғалаба қозониш учун ҳам аскарлари ҳаётини сақлаб қолиш керак, ҳам қонун бузилмаслиги керак. У узоқ ўйлагач, қонунлар бир кун муддатга тўхтатиб қўйилганлигини эълон қилади ва шу муддатда жангдан қочиб ўлим жазосига дучор бўлишдан қўрқиб юрган барча аскарларини лашкарга тўпчилишига имкон беради, охири оқибатда икки ёқлама ғалаба қозонади.

Бу нақлни келтиришдан мақсад биздаги мавжуд ҳақиқий аҳволни бир қадар англатишдир. ЎзССЖ Қонунлари мажмуини очиб қарасак, улар қонун эмас, кўпроқ турли ижро органлари — вазирликлар, турли маҳкамалар чиқарган фармойиш ва қарорлар қонулардан ҳам юқорилигининг гувоҳимиз. Бунга жумҳуриятимизда неча ўн йиллардан буён болалар меҳнатини эксплуатация қилиб келинганлигини кўрсатишимиз мумкин. Жаҳон афкор омма-си томонидан болалар меҳнатидан фойдаланиш мутлақо қораланишига, қонунчилигимизда болалар меҳнатини эксплуатация қилиш таъқиқланганлигига қарамай, компартия ҳар йили пахта терими чоғида бундай қонунсиз амалиётни сиёсий зарурият билан оқлаб келгани ҳаммамизга кундек равшан.

ҚАЙСИ БИРИ ТЎҒРИ!

Бугунги кундаги қонун бузилишларидан бирини кўриб чиқсак. Бу, қонун бузилиши бўлгандаям, очиқдан-очиқ ва яна, Асосий Қонун — Конституция бузилишидир. Маълумки, жумҳуриятимиз Конституциясининг 48-моддасида фуқароларимизнинг йиғилиш, митинг, намойишлар ўтказиш эркинлиги кафолатланган. Аммо 1990 йил 21 февралда ЎзССЖ Олий Кенгаши Президиумининг чиқарган фармони билан намойиш, митинг, йиғилиш ўтказиш ҳуқуқи вақтинча таъқиқлаб қўйилди. «Вақтинча» деган давр қандай муддатга — бир неча ойга ёки бир неча ўн йилгами! Буни қандай тушуниш мумкин! Бир томондан, Конституциямиз ҳозирда амал қилиб турибди ва унда юқориде айтилган фуқаролик ҳуқуқи кафолатланган. Иккинчи томондан, қонун бўлмаган — қонуности акти ҳисобланадиган фармон билан бу ҳуқуқлар ман қилинган. Қайси бирига амал қилиш керак. Чунки Конституциямизнинг 182-моддасига кўра, «ЎзССР қонунлари ва давлат органларининг бошқа ҳужжатлари Ўзбекистон ССР Конституциясига асосан ва унга мувофиқ равишда чиқарилади». Демак, бирор қонун ёки ҳуқуқий акт Конституцияга хилоф келиб қолса аввало Конституцияга амал қилишимиз қонуний бўлади. Ахир, Конституциямиз бекор қилингани ёки амал қилиши тўхтатиб қўйилгани йўқку! Наҳотки, фармонбардор арбобларимиз минг йиллар илгари ўтган подшоҳчилик қонунни ҳурмат қилмасалар! Агар фуқароларнинг кўрсатилган қонуний ҳуқуқлари ҳурматланмас экан, унда

Муаллиф
мулоҳазаси

Конституциянинг тегишли моддалари қонуний йўл билан вақтинча бўлса ҳам бекор қилиниши ёки амал қилиши тўхтатиб қўйилиши зарур эди. ЎзССЖ Олий Кенгашининг Хайъати — бу, ҳали парламент дегани эмас — юқориде кўрсатилган фармонни чиқариш билан ўз ваколатларини ҳуқуққа хилоф равишда ошириб юбормадимикан! Конституция нима учун керак ўзи! У фуқаролар ҳуқуқини таъминлашга чиқарилганми ёки «бизда ҳам демократия бор!», — деб хорикий дипломатик делегациялар олдида мақтаниш учунми! Балким халқ норозилигидан қўрқиб бундай кўзбўямачиликка йўл қўйилгандир. Конституцион назорат қўмитаси буни қандай шарҳларкин!!

Ҳамма бало шундаки, қонунларни халқимиз яхши билмайди. Бунга фақат одамлар айбдор эмас. Ҳуқуқ фанига жуда оз эътибор берилгани, ўзбек халқининг ҳуқуқий таълим олишига эътиборнинг йўқ даражадалиги, ҳуқуқшунослик касби ҳар томонлама рағбатлантирилмаганлиги ҳам бунинг сабабларидандир. Яна қонун актлари ҳам етарли нусхада нашр этилмайди. Баъзи қонунларни топишга ҳатто мутахассислар ҳам қийналади. Биздаги ҳуқуқий маданият ва саводхонлик жуда паст даражада эканлигини ким инкор қила олади! 21-аср бўсағасида бу нарса ғайритабиий эмасми, азизлар!! Қадимги Рим республикасида миллоддан олдинги 449 йилда фуқаролар яхши билсин деб шаҳарнинг қоқ ўртасидаги майдонда 12 та катта мистахтага қонунлар ўйиб ёзилган экан. Икки ярим минг йил аввал яшаган одамларчалик ҳам эмасмиз!

Бизда бўлса ҳалигача фуқароларимизнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятлари ҳақида ҳуқуққа хилоф равишда эълон қилинмаган норматив актлар борлигига, уларни қўллаш амалиёти бугунги кунда ҳам давом этаётганига нима дейиш мумкин!! Уларнинг бир қисми ёпиқ, махфий характерга эгаллигичи!! Бу ҳол фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш учун қонунга зид, жамоатчилик назоратидан ҳоли бўлган ўзбошимчалик ва сунистеъмолчиликларга йўл очиб беради. Баъзан фуқаролар учун ортиқча мажбуриятларни юклаб қўяди, баъзан эса бир гуруҳ кишиларга асоссиз равишда ортиқча имтиёзлар беради. Бир қатор ҳолларда эса фуқароларимиз танишиб чиқиш имконияти йўқ бўлган ҳолда, шундай тартиб-қоидаларни бузганликлари учун юридик жавобгарликка ҳам тортилишлари мумкин. Бундай ҳолни кўзи боғланган одамнинг шиша синиқлари сочиб қўйилган майдонда оёқ яланг юришига мўқояса этиш мумкин. Бу, халқаро ҳуқуққа ҳам зиддир. 1990 йилнинг 29 ноябрида ССЖИ Конституцион назорат қўмитаси ҳуқуққа зид бундай ҳолларга чек қўйиш масаласини кўриб чиқди ва фуқароларнинг ҳуқуқи эрки, мажбуриятларига алоқадор барча қонун ва бошқа норматив актларни эълон қилиш — уларни қўллашининг мажбурий шарт бўлиши ҳақида қарор қабул қилди. Қабул этилган кундан бошлаб 3 ой ичида эълон қилинмаган қонун ва норматив актлар бу муддат ўтгандан кейин ўз кучини йўқотиши таъкидланади бу қарорда.

Ҳуқуқ соҳасида жумҳуриятимиз ҳаётида нуқсонлар, чалкашликлар ҳали кўп. Америка демократиясининг оталаридан бири Томас Жефферсон шундай деган экан: «Қонунлар турмушимиздаги оддий одамлар учун ёзилади, шунинг учун улар оддий ва оқилона фикрлаш қоидаларига асосланиши керак». Қонунларимиз ҳам содда ва аниқ бўлиши зарур.

ҚОНУН БОШҚА, БУЙРУҚ БОШҚА

Яқин ўтмишимиздан маълумки, қонун ва қонунчилик панасида мисли кўрилмаган ҳуқуқбузарликлар содир қилинди, айниқса инсон ҳуқуқлари ваҳшиёна поймол этилди. Бу ҳолатга, очигини айтиш керак, ҳали ҳам чек қўйилган

XV аср — астрономия фани соҳасида юксалиш даври ҳисобланади. Бу давр буюк ўзбек мунажжими ва риёзиони Улуғбек (1394—1449) ва унинг ажойиб шогирдлари томонидан амалга оширилган юксак илмий-ғоявий кашфиётларни ўзида мужассамлаштирган. 1425 йили Улуғбек раҳбарлигида Самарқандда бунёд этилган дунёда энг йирик расадхона ўша даврнинг бебаҳо ёдгорлиги сифатида кинот ҳақидаги фанлар тарихидан ўрин олган.

Муҳаммад Тарағай Улуғбек жаҳонга донғи кетган давлат арбоби ва саркарда Амир Темурнинг (1336—1405) набираси эди. Маълумки, Темур дунё бўйлаб жуда кўп марталаб юриш қилган ва шундай сафарларнинг бирида, аниқроғи, ҳозирги Эрон давлати ҳудудида Улуғбек дунёга келган. У 4—5 ёшларга тўлганда Ҳамза бин Али Малик Тусий [Хўжа Ориф Озарий] ёш шахзоданинг хизматига тайин этилади. Тарихчилар фикрига кўра, Улуғбекнинг тарбиячиси Ҳамзанинг шонрлик истеъдоди ва олижаноб қалб эгаси экани маълум. Ҳамзанинг қайси фанлар билан қизиққанлиги бизга ноаён, лекин у ёш шогирдига турли тарихий воқеалардан кўп гапириб берарди. Ёш шахзода ниҳоятда идрокли, зийрак ва кучли хотирага

ДУНЁДА БЕШДАН БИР РАСАДХОНА БУ

эга бўлганлиги учун ўша тарихий воқеаларни бир умр ёдида сақлаб қолади.

Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ ва онаси Гавҳаршод бегим фарзандларининг илми инсон бўлиб етишувига унчалик қизиқшмаган. Аслида темурийлар авлоди отда чопиш, қилч ишлаш ва бошқа жанговар машқларни эгаллаш билан биргаликда яхшигина илм эгалари ҳам бўлишган. Улуғбек астрономия ва математика соҳаларини кўнгил билан ўрганади, айрим чет

заси муаммолари ва аτροφ муҳитни муҳофаза қилишда илм-фаннинг ҳиссаси борасидаги фаолияти хусусида маъруза қилди.

Маърузада сўзга чиққан Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиклари Саидкарим Зме́дуллаев, Мирзавали Муҳаммаджонов, академиямиз муҳбир аъзоси Тўлқин Искандаров ва бошқаларнинг нутқларида аτροφ-муҳит муҳофазаси ва биосферани тадқиқ этиш билан ҳозир академиянинг 15 та ҳамда 29 та тармоқ илмгоҳлари, шунингдек кўпгина вазирлик ва бошқармаларнинг илмий бўлинмалари шугулланаётгани айтиб ўтилди. Сўнги йилларда жумҳуриятда аτροφ муҳитни соғломлаштиришда айрим ижобий силжишлар рўй берди.

Жумҳуриятнинг ҳудудий хусусиятлари, хусусан сув танқислиги, унинг sanoat чиқиндилари билан бўлганиши, тупроқ шўрланиши, қишлоқ хўжалигининг жадал кимёлаштирилиши туфайли аҳвол тобора мураккаблашиб бормоқда. Жумҳуриятда табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг

тиллари ва қонуншуносликни ҳам аъло даражада эгаллайди. Ҳатто ҳукмдор бўлганида ҳам илм-фан билан шугулланишни давом эттиради. У тарихда тождорлар орасидан чиққан ягона олим.

Улуғбек ўз аτροφига дунёнинг турли мамлакатларидаги олимларни тўплаган ва қизиқарли илмий баҳслар ўтказган. Самарқанддаги ўзи қурдирган расадхонада шогирдлар тайёрлаган. Қадимги замоннинг улуғ астрономлари Ши-Шэн [милоддан аввалги IV аср] ва Гиппарх [милоддан аввалги II аср]дан кейин энг катта астроном Улуғбек бўлиб, унинг юлдузлар жадвали жаҳон фани тарихида фахрий ўринга эга. Машҳур риёзион ва мунажжим Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд — Қозизода Румий Улуғбекнинг Самарқанддаги мунажжимлик мактабининг йирик намоёндаларидан бўлган. Улуғбек мактаби тарихида кўзга кўринган мунажжимлардан бири Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъудир. У 1416 йили самовий кузатиш асбоблари ҳақида асар ёзган. Ўша асбоблар Улуғбек расадхонасида кенг ишлатилган. Шунингдек, Муиниддин, унинг ўғли Мансур Коший ва шогирди Али ибн Муҳаммад Қўшчи ҳам Улуғбек мактабидан чиққан машҳур олимлар бўлган. Улуғбек ва унинг мактаби

«ФАН ВА ТУРМУШ» АХБОРОТИ

иқтисодий режаси ҳали ишлаб чиқилмаган, бошқармавийлик ва маҳаллийчилик аτροφ-муҳит муаммоларини ҳал этишга монелик қияпти. Бу ҳол мазкур соҳадаги тадқиқотлар натижаларининг амалиётга ниҳоятда сўст жорий этилишига сабаб бўляпти. Анжуманда жумҳурият Фанлар академиясининг экология масалалари бўйича илмий кенгаши шаънига танқидий фикрлар айтилди.

Академия, олий ўқув юртлири, тармоқ илмгоҳлари фанини экологик жиҳатдан соф sanoat ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг, энергетика ва транспортнинг экологик соф технологияларини яратишга жалб этиш, Оролни сақлаб қолишнинг, барча мураккаб муаммоларини назарда тутган ҳолда, ягона йўналишини ишлаб чиқиш лозимлигини нотқлар таъкидлаб ўтишди.

ТАБИАТ ТАШВИШИ

Ўтган йил ноябрининг сўнги кuni жумҳуриятимиз Фанлар академиясининг аτροφ-муҳит муҳофазасига бағишланган умумий йиғилиши бўлиб ўтди. Анжуманда аτροφ муҳит муҳофазаси ва табиий бойликлардан эвн билан фойдаланиш, sanoat ҳамда қишлоқ хўжалик чиқиндиларини тозалаш ва улардан фойдаланиш, киши саломатлиги учун безарар, самарали дефолиантлар яратиш масалалари ва бошқа муаммолар муҳокама қилинди.

Умумий йиғилиши Ўзбекистон жумҳурияти Фанлар академиясининг президенти Маҳмуд Салоҳиддинов кириш сўзи билан очди. Академиямиз вице-президенти, жумҳурият Фанлар академиясининг академиги Асқар Холмуродов жумҳурият илмий муассасаларининг табиат муҳофа-

эмас. Фақат ҳуқуқий давлатгина бунга чек қўя олади. Қонун ва ҳуқуқ тушунчаларининг ўзи ҳам бир хил маъно касб этмайди, уларни бир-бири билан аралаштириб, палап-партиш ишлатиш ярамайди.

Совет армиясида: «Буйруқ унга бўйсинувчи учун қонун», «Низом — ҳарбий хизматчи учун қонун», деган машҳур гаплар бор. Аскарлар каби ҳаётда ҳам буйруқни бажармаслик қонунни бузишдек тушунилади кўпчилик томонидан. Аслида ҳам шундайми! Агар буйруқ қонунга хилоф бўлса-чи! Ёки қонун доирасида бўлгани билан, буйруқни бажарувчи ахлоқий, диний сабабларга кўра уни бажаришдан бош тортса нима бўлади.

Қонунга зид буйруқларни кўр-кўрона бажариш оғир жиноятларга сабаб бўлиши ҳам мумкин экан! Масалан, Афгон урушини олиб кўрсак, Совет армияси командирлари қўл остидаги 18—20 яшар йигитчаларга бир қанча ҳолларда ҳуқуққа хилоф равишда одамларга нисбатан қурол ишлатишга буйруқ берган эканлар. Бу ҳақда мат-

буотда етарли даражада маълумотлар эълон қилинди. «Буйруқ — қонун» деган фикрга ўргатилган аскарлар буйруқ берган командир билан бирга жиноят содир қилиб қўйганлар. Ҳар қандай буйруқ ва низом ҳеч қачон қонун бўла олмайди. Жинояткорона буйруқларни бажарганларни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди.

Ёки бўлмаса, «партия, КПСС қарорлари — биз учун қонун», «режа — бу қонун» деган гапларни олсак. Яқин-гача ҳам КПСС сиёсати ва коммунистик мафкура манфатлари йўлида мавжуд қонунларни, инсон ҳуқуқларини бузиш — ватанпарварлик, ғоявийлик намунаси деб қаралди. Кўп партия қарорлари ва режаларини рўқач қилиб, меҳнаткашларнинг конституцион ҳуқуқлари очикдан-очик поймол қилчнди. Уларнинг шахсий эркинликлари чекланди, меҳнат, дам олиш ҳуқуқлари бузилди. Масалан, Ўзбекистонда пахта терими даврида теримга мажбурий жалб қилиш, автомашиналардан тушириб пахта тердириш

УЛУҒБЕК ТАВАЛЛУДИНИНГ 600 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

қилган илмий ишларнинг энг муҳим натижаси «Зижи Кўрагоний»дир. Расадхонада олиб борилган кузатишлар асосида тузилган жадваллардан иборат бу асарни аллома 1437 йилда ёзиб тугатади.

Олим Улуғбекнинг илм билан шугулланишини руҳонийлар даҳрийликка йўйишади. Шоҳ Улуғбек феодаллар манфаати билан ҳисоблашмай, улардан савдо-ҳунармандчилик солиғи ундиришни жорий эттиради ва, иккинчи томондан, деҳқонлардан олинган солиқларни камайтиради. Бу эса феодалларнинг ғазабини янада оширади. Улуғбекнинг тўнғич ўғли Абдуллатиф ўз отасига қарши чиқади, отасининг кўп саркардалари ҳам унинг томонига ўтади. Шундан сўнг оқсуяклар ва норози кайфиятдаги феодаллар Улуғбекка қарши расман фитна уюштиришади.

Улуғбекнинг ҳаётини ва илмий фаолиятини акс эттирувчи бадий асарлар, кинофильм ва сахна асарлари яратилган. Бугун бу буюк бобомиз ҳақида барчамиз етарлича тўлиқ тасаввурга эгамиз десак янглишмаган бўламиз.

1925 йилнинг декабрида Ўзбекистоннинг ўша пайтдаги пойтахти Самарқанд шаҳрида буюк мутафаккир олим, ўрта асрларнинг машҳур му-

нажосими Улуғбекнинг илмий фаолияти бошланганига 500 йил тўлганлиги кенг нишонланди. Улуғ бобомизнинг тўйига бағишланган кенгашда эса Ўзбекистон ҳудудида Халқаро Кенглик Станцияси барпо этиш ва унга Улуғбек номини бериш ҳақидаги таклиф киритилди. Шу мақсадда 39 даража 08 минут параллелга тўғри келувчи жой — Китоб шаҳрининг атрофи танланди.

Улуғбек номидаги Китоб Халқаро Кенглик Станциясида [КХКС] 1930 йил 14 ноябрдан мунтазам кузатув ишлари бошланган. КХКСда само жисмларини кузатиш натижасида кенглик ўзгаришларини ўрганишдан ташқари ўзгарувчан юлдузлар, кометалар ва метеорларни кузатиш устида ҳам кенг миқёсда иш олиб борилмоқда. Улуғбекнинг само жисмларини кузатиш каби ишларини ўзбек ёшлари қизиқиш билан ўрганиб давом эттираётгани кишини айниқса қувонтиради. Станциямизда самовий кузатиш ишларини тинимсиз олиб бораётган кўп-лаб ходимларимизнинг хизматлари бениҳоя фахрлидир. Шу жумладан ҳикмат-риёзат фанлари номзодлари С. Эшонқулов, Э. Раҳматов, катта муҳандислар М. Тошмирзаев, Ш. Остонов, муҳандислар Ф. Тилолов, Х. Раҳматов, А. Вассиев, А. Алиев

ва бошқалар станция директори, ҳикмат-риёзат фанлари номзоди Б. Маҳматғозиев раҳбарлигида ажойиб тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Айни вақтда вилоятимизнинг Қамашни ноҳияси кунчиқар томонида жойлашган Майданак тоғининг 150—200 метр баландликдаги Кўрганак чўққисига Улуғбек номли расадхона барпо этилаёпти. Бу улкан расадхонани А. Зайниддинов раҳбарлик қилаётган Ҳисорак қурилиш трести ходимлари бино қилишмоқда. КХКС да эса бўлажак расадхона учун малакали мутахассислар тайёрланмоқда. Ишончимиз комилки, бу ноёб иншоот Улуғбекнинг 600 йиллигига муносиб совға бўлиш билан бирга, келажак авлод учун, улуғ мунажжимнинг набиралари учун маърифат даргоҳи ҳам бўлиб қолади.

А. АЖАБОВ,
Улуғбек номидаги Китоб халқаро
кенглик станциясининг кузатувчи
муҳандиси,
Ш. АЛИБОВ,
дастурчи муҳандис.

Қутлаймиз!

1990 йилнинг охирида қолган кунларида жумҳуриятимизга Москвадан бир хушxabар келди. Ўзбекистондан олти нафар олимнинг ССЖИ Муҳандислик академиясига сайланганлиги жумҳуриятимиз фанига берилган юксак баҳо бўлди. Мана, қутлуғ илмий унвонга мушарраф бўлган олимларимиз.

ССЖИ Муҳандислик академиясининг ҳақиқий аъзоси этиб:

ҚОБУЛОВ Восил Қобулович— УЗФА «Кибернетика» илмий ишлаб чиқариш бирлашмасининг бош директори, Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси;

ССЖИ Муҳандислик академиясининг муҳбир аъзолари этиб:

АББОСХОНОВ Нуъмон— Саноат қурилиш материаллари илмий-тадқиқот илмгоҳининг директори, техника фанлари номзоди;

ЗОҲИДОВ Ромен Абдуллаевич— УЗФА Энергетика ва автоматика илмгоҳи директори, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, техника фанлари доктори;

МУМИНОВ Ниғматулла Абдуллаевич— УЗФА «Кибернетика» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси бош директорининг мовини, техника фанлари доктори, профессор;

ШИРИНҚУЛОВ Тошпўлат Ширинқулович— Самарқанд Архитектура ва қурилиш олий илмгоҳининг кафедра мудирини, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси;

ЮСУПБЕКОВ Нодирбек— Машинасозлик олий илмгоҳининг ректори, техника фанлари доктори, профессор сайландилар.

[ГАИ ходимлари ёрдамида] табиий зарурат деб аталди. Бундай қонунбузарликларга гов бўлиб кўринган қонунлар иккинчи даражали деб қаралди. Совет Конституциясининг охир-оқибатда бекор қилинган, отни қашқасидек маълум бўлган б-моддасини олсак. Бу моддада КПССнинг раҳбар ва етакчилик кучи мустаҳкамлаб қўйилган эди. Бундоқ олиб қарасак, бу ҳам қонун эди. Лекин у ҳуқуққа хилоф, соғлом фикрга зид қонун эди. Шу боис бу модда қанчалик тиришиб ҳимоя қилинмасин, бугунги шароитда у йўқолишга маҳкум этилди. Лекин компартиянинг таъсири ҳали ҳам кучли, айниқса Ўзбекистонда. Ҳали ҳам бу партия давлат органларида ҳуқуққа хилоф фаолият кўрсатяпти. Масалан, кадрларнинг ҳисоб варақасида партиявийлиги, партиявий жазо олган-олмаганлиги ҳақида банд бор. Фуқаронинг КПССга алоқадорлиги унинг касбига-ишига катта таъсир қилиши мумкин. Бу ҳеч кимга сир эмас. Ҳуқуқий демократик давлат сари қадам қўйиш учун давлат органларининг барчаси деидеологизация қилиниши керак.

Кўппартиявийлик шароитида бу, айниқса, муҳимдир. Расмий тан олиншидан қатъи назар, амалда кўпфиррилиликка, яъни кўппартиявийликка ўтилаётган экан, давлат ташкилотларининг мафкурадан тозаланиши, айниқса кечиктириб бўлмайдиган тадбирга айланыпти. Акс ҳолда бу кескиликнинг чигал тугунига айланиши мумкин.

Давлатимиз қонунчилиги кўп жиҳатдан жамият тормоғига айланиб қолган. У чўқур ислоҳотларга муҳтож. Ҳозирги аҳволда у турли янгилик ва ташаббусларни бўғадиган нарсага ўхшаб қолмоқда. Бунга ҳаётда мисоллар жуда кўп. Масалан хўжалик юритишнинг бирор бир фойдали илгор йўли топилса, қонунда кўрсатилмаган экан деб, унга йўл бермай чиппака чиқаришлари мумкин. Цивилизацияли давлатларда эса «Қонунда ман қилинмаган нарса — руҳсат этилган» деган тушунча ҳукм суради.

Фаррух ТУЛАГАНОВ,
УЗФА Фалсафа ва ҳуқуқ
илмгоҳининг ҳамтадқиқотчиси.

БОЛАЛИКНИНГ ШЕЪРИЙ ИХТИРОЛАРИ

Буюк бобокалонимиз Мир Алишер Навоий ҳазратнинг таваллуд топаннинг 550 йиллиги фақат ўзбек халқининг эмас, жаҳон шеъринг муҳлислари учун ҳам катта тантана, шодиенадир.

Мутафаккир ва ақли дониш Навоий ўз асарларида гўзаллик, ишқ-муҳаббатни тараннум этди, адолатли одил замонни орзу қилди. Улуғ аждодимизнинг серқирра ижоди тубсиз бир хазинаки мана неча аср олимлар ҳамон изланишда. Эътиборингизга ҳавола этилаётган мақолалар мана шу ўммондан бир томчидир.

Навоийшуносликнинг мураккаб масалаларидан бири улуғ шоирнинг шеъринг меросини даврлаштиришдир. Бу масалага биринчи бўлиб қирқинчи йилларда шоир ва катта навоийшунос Мақсуд Шайхзода эътибор қилган ҳамда «Ҳазойинул-маоний»га кирган тўрт девон («Ғаройибус-сиғар» — «Болалик ғаройиботлари», «Наводируш-шабоб» — «Йигитлик нодирликлари», «Бадоеъул-васат» — «Урта ёш бадиалари», «Фавондул-кибар» — «Кексалик фойдалари») фаслларига қараб номланганини ғоят шартли деб баҳолаган эди. У, масалан, «Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида» деган илмий асарида «Ғаройибус-сиғар»даги:

Кечти умру нақди
ғафлат бирла нодонликда, ҳайф;
Қолғони сарф ўлди
андуху пушаймонликда, ҳайф,

матлаи билан бошланган ғазалнинг аслда кексаликда ёзилганини, лекин биринчи девондан жой олганини, уни асло болаликда ёзилган шеърлар сирасига киритиш мумкин эмаслигини таъкидлаган.

Навоийшунос олим Ҳ. Сулаймоновнинг катта хизмати шундаки, у улуғ шоир девонларининг қадимий қўлёзма нусхаларини ўрганиб, уларни бири-бирига муқоёса қилиб, таснифлаб, шу асосда шоир лирик мероси яратилишининг умумий шаклларини белгилади. Бу унингча ҳам тўрт давр — болалик, ёшлик, ўрта ёш, кексалик даврларидан иборат бўлиб, биринчиси 1464—1465 йилларгача, иккинчиси 80-йилларгача, учинчиси 90-йилларгача, бўлган ва тўртинчиси ундан кейинги даврлардир.

Булар орасида энг мураккаби — Навоийнинг болалик ва йигитлик даврларида ёзган шеърларини бир-биридан ажратишдир. Навоий «Ҳазойинул-маоний» «Дебоча»сида ўзининг «кичик ёшдин... шеърини парижон савдосига гирифтор бўлғони»ни, биринчи болалик («туфулият») девони — «Ғаройибус-сиғар»га «етти-саккиз ёштин йигирма ёшқача» бўлган даврда ёзилган шеърлари киритилганини айтади. Бинобарин, Навоий 7—8 ёш-

дан бошлаб ижод қила бошлаган. Лекин Навоийнинг болаликдан то 24—25 ёшгача ёзган шеърлари фанда «Илк девон» деб ном олган ва унинг муҳлислари томонидан тузилган девон орқали бизга етиб келган. Бу девон 1464—1465 йилларда кўчирилган. Демак, биз 15—16 ёшгача бўлган даврни болалик, ундан кейинги даврни йигитлик даври деб оладиган бўлсак, бу девонда шоирнинг болалик ва йигитлик чоғида ёзган шеърлари аралаш ҳолда жойлаштирилган. Ҳ. Сулаймонов илмий тадқиқотларида эса бу девонга кирган шеърларнинг ҳаммаси болалик (ёшлик) даврига оид деб қаралган. Навоийшунослик фанининг вазифаси имкони борича шоирнинг болалик ва йигитлик даврларида ёзган шеърларини бир-биридан фарқлаб беришдир.

«Илк девон» ҳақида навоийшунос олим Е. Исҳоқов махсус илмий текшириш олиб борган ва 1965 йили «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» номли илмий монографиясини эълон қилган. Лекин олим «Илк девон»даги барча шеърларни Навоийнинг илк лирикаси деб қараб, уларни болалик ва йигитлик даврларига бўлишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган.

Навоий ҳаёти ва ижодининг йирик тадқиқотчиси Е. Э. Бертельс «Илк девон» шоирнинг «қайси ғазаллари унинг дастлабки ижодига мансуб эканлигини аниқ тиклашга имкон беради», деб, бу ҳақда катта умид билдирган эди.

Бу мураккаб вазифага биринчи қўл урган киши таниқли навоийшунос олим Иззат Султон бўлди. У «Навоийнинг қалб дафтари» (1968) илмий тадқиқотида буюк шоирнинг «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асаридаги маълумотларга суяниб, унинг уч ғазали ва бир маснавийсининг ҳижрий 860, мелодий 1455—1456 йилларда, тўғрироғи, бундан олдин ёзилганини аниқлаган. Бу вақтда Навоий 14—15 ёшларда бўлган.

Бу уч ғазал матралари қуйидагичадир:

Фурқатингдин заъфарон узра
тўкармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин
эзур парголалар.

Ул паривашким, бўлубман
зору саргардон анга,
Ишқидин олам манга ҳайрон
мен ҳайрон анга.

Лабинг кўргач, илигим
тишларам ҳар дам таҳайюрдин.
Ажаб ҳолатки, болни тутмайин,
бармоқ ялайдурмен.

Навоий хабар беришича, Саййид Ҳасан Ардашер унинг шу матралар билан бошланган ҳазиломуз ғазалларини ёд билар, севиб, қайта-қайта ўқир экан. Демак, Навоий шу 14—15 ёшларидаёқ шеърларини одамлар севиб ўқийдиган машҳур шоир бўлган. Шу билан бирга тарихчи Хондамир «Мақоримул-ахлоқ» асарида Лутфий ёш шоир — Навоийнинг:

Оразин ёпқоч, кўзумдин

сочилур ҳар лаҳза ёш,
Уйлаким, пайдо бўлур
юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш —

деб бошланган ғазалига ўзининг бутун девонини алмаштирмоқчи бўлганини ҳикоя қилар экан, бу муболаға эмас, балки ҳақиқатга жуда яқин гап эди.

Иззат Султон Навоийнинг болаликда ёзган мазкур ғазалларини тўлаллиги билан шоирнинг «Илк девон»ида ҳам борлигини аниқлаб, сўнг уларни таҳлил этган ва уларнинг бадииятига юксак баҳо берган.

«Илк девон»даги шеърларда Навоийнинг болаликда ёзганларини ажратиб олишнинг биринчи қийинлиги шундаки, уларнинг деярлик барчаси анъанавий ишқ мавзуида. Бу мавзунини ёритиш учун танланган бадиий образ ва тасвирий бўёқлар ҳам анъанавий характерга эга. Шунинг учун бундай шеърлар ҳақида шартли равишдагина фикр юритиш мумкин.

Навоий, масалан, «Фурқатингдин заъфарон узра тўкармен лолалар...» деб бошланган ғазалида бадиий маҳоратнинг шундай юксак нуқтасига кўтарилганки, бу ғазал ҳар жиҳатдан шоирнинг кейинги даврда ёзилган энг яхши ғазаллари билан бемалол мусобақалаша олади. Бунда шоир ўз ёр-дўстларидан, аввало севган маъшуқасидан айрилиб, йўл ўртасида якка-ёлғиз қолган ошқинг аянчли ҳолатини карвондан ажралиб қолиб, атрофга

ийглаб нола қилаётган итга қиёслайдики, бу ғоят таъсирли ташбех:

Бордилар аҳбобу
мен йиғлармен ўз аҳволима, —
Карвондин қолгон
ит янглиғи қилғай нолалар.

Лекин биз ҳар қандай мушкулликларга қарамай, улуғ шоир меросининг даврий чегараларини аниқлашга ҳаракат қилмоғимиз, бунинг учун девонларни қиёсий ўрганиш методидан ҳам, тарихий маълумотлардан ҳам, шеърларнинг ўзидан келиб чиқадиган ғоявий-тематик ва бадиий хусусиятлардан ҳам самарали фойдаланишимиз зарур. Шу жиҳатдан биз бу ўринда Навоийнинг «Қачон мактабда ул моҳи муаддаб...» — деб бошланувчи ғазалига диққатни тортмоқчимиз. Бизнинг назаримизда, бу ғазал шоирнинг болалик чоғида ёзилган. Чунки бу ғазалда ўқиш учун мактабга қатнаётган бир қиз ҳақида гап боради. У қиз шундай гўзал ва шундай одоблики, мактабдошлари, қолаверса мактабдаги ҳамма каттаю-кичик унинг ой (моҳ)дек юзини кўриб ўзларидан кетадилар:

Қачон мактабда ул моҳи муаддаб —
Борур, ўздин борурлар аҳли мактаб.

У қиз қўлига олтин билан безатилган тахтани олиши билан «лавҳи забаржад аҳли» — ўқувчи ва ўқитувчилар ҳам унга лоқайд қараб тура олмайдилар, ҳайратга ботадилар:

Бўлур лавҳи забаржад
аҳли ҳайрон, —
Чу олур илкига лавҳи
музаҳҳаб.

Қиз тахтадаги ҳарфларни бурро-бурро қилиб ўқий бошлаганида эса каттаю кичик унинг ақл-заковати ва зеҳнига қойил қолиб, унинг атрофида ой ва қуёшдек айлана бошлайдилар:

Дегач абжад, бошига уйрулурлар
Қамар бирла қуёш яъни жаду аб.

Бу ўринда унинг атрофида айланган ой ва қуёшни «жаду аб» — «ота ва она»га ўхшатиш ҳам ғоят чиройли, самимий. Чиндан ҳам бола атрофида ота ва онадан ортиқ ким гиргиттон бўлиши мумкин!? Навоий таърифича, бу қизнинг истеъдодига фақат болалар («атфол») эмас, бундан хабар топган катталар ҳам ўз ижобий туйғуларини ҳаяжон, қичқириқ («фарёд») билан ифодалашга ҳаракат қиладилар:

Нечунким мактаб атфоли хуруши,
Ғамидин халқ аро фарёд: «Ераб!»

Синф ташқарисида бу қизни кутиб турган йигит — Навоий эса муаллимга хат орқали мурожаат этиб, ўз севаклисини дәрсадан барвақтроқ олиб кетиш пайида:

Муаллим қуллуғига хат берурмен, —
Гар озод ўлса ул сарви шакарлаб.

Ғазал матлаидан кўринишича, На-

воий бу давр шеърларида юлдуз образидан тез-тез фойдаланган. Буни биз унинг «Оразин ёнқоч...» деб бошланган ғазали матлаида ҳам кўрган эдик. Бу матлада ҳам Навоий ошиқнинг, яъни ўзининг кўз ёшини юлдузлар («анжум»)га ўхшатиб шундай дейди:

Навоий ашқидин то шом анжум
Тўқар, — чиққайму деб
ул саъди кавкаб.

Демак, ошиқ—Навоий бу бахт юлдузи («саъди кавкаб») — ўз севгилисини гоҳ мактаб эшигида, гоҳ унинг уйи олдида кутиб, бир эмас бир неча бор кўз ёшлари тўккан. Биз бу шеър Навоийнинг болалигида унинг шахсий туйғуларидан келиб чиқиб ёзилган, деган фикрдамыз. Киши бундай беғубор туйғу ва кечинмаларга кўпроқ ёшлигида ошқора ва қаттиқ берилиши мумкин.

Лекин масаланинг қизиқ томони шундаки, бу ғазал «Илк девон» ёки «Ғаройибус-сиғар» ёки «Наводирушшабоб»га эмас, балки биринчи марта «Наводирун-ниҳоя» девонига, сўнг эса охириги девон — «Фавоидул-кибар»га жойлаштирилган. Навоий девонлари қўлёзмаларига юзаки муносабатда бўлган олимлар шундан келиб чиқиб уни шоир ўрта ёшларида ёзган, деган фикрга келганлар. Аслда бу шеър ўз мазмунига кўра анча олдин — болаликда яратилган ва қандайдир сабаблар билан кейинги девонларга киритилган. Бундай «нотўғри» жойлаштирилган шеърлар, бизнингча, яна кўп аниқланиши мумкин.

Биз Навоийнинг болалик даври шеърлари билан танишар эканмиз, аввало кўзга ташланадиган фазилат — бу унинг шеър техникасини пухта эгаллагани, бирон жойда қофия ёки вазнда сохталик йўқлигидир. Шу билан бирга у ҳаёт, табиат, инсон ҳақида ҳам жуда эрта чуқур мулоҳазалар юрита бошлаган.

Навоий ёшлигидан бошлаб ўз бадиий тасвирларида анвои ранглар топишга, ўз шеърларини ҳазил-мутойибалар билан суғоришга муяссар бўла бошлаган. Шу билан бирга у табиатга қанча маҳлиё бўлмасин, диққат марказида инсон, инсон гўзаллиги, инсон бахт-саодати турган. «Юзи олдида гул, — наззора қилдим, — хўб эмас онча...» — деб ёзган шоир маъшуқа тимсолида инсонни табиатнинг гултожи деб билган, уни ҳар қандай гул ва сарвлардан устун қўйган. Шу билан бирга инсонга муҳаббат, унга ғамхўрлик Навоий ижодининг бош ғоявий йўналишига айлана борган. Уз маҳбубасининг бетоблигини эшитган шоир унинг тузалиб кетишини худодан сўраб, ўз саломатлиги, бахти у билан боғлиқ эканини, мана, қандай очиқ-ойдин ифодалаган:

Ерабки, Навоий ғаму дардига
даво бер,
Ким ёр саломатлиғи дардимга
даводур.

Навоийнинг бу даврда яратган севги

лирикаси гоҳ борлиқ ҳаёт таассуротлари асосида, гоҳ у севган Мавлоно Лутфий, Гадоий, Амирий, Саккокий каби ўзбек шоирлари, Шайх Саъдий, Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий каби форс-тожик шоирлари шеърлари таъсирида юзага келар эди. Масалан, Навоийнинг «Илк девон»идаги:

Ҳаста кўнглум ўртанур,
гўё севар жоним борур;
Йиғлағум келур магар
гулбарги хандоним борур —

матлаи билан бошланган ғазали Шайх Саъдийнинг:

Эй сорбон, оҳиста рон,
к-ороми жонам меравад;
Он дил, ки бо худ доштам,
бо дилситонам меравад —

(Эй, туякаш, туянгни секинроқ юргиз, ахир унда менинг севгим кетмоқда. Менинг дилим эса у билан бирга бормоқда) деб бошланган ғазали таъсирида ва йўлида ёзилган, деб тахмин қилиш мумкин. Бунда айниқса радиф масаласида бу икки ғазал орасида катта ўхшашлик бор («меравад» — «борур»).

Навоийнинг болалик чоғида ёзган яна бир ғазали «чўх» радифи билан яратилган:

Ул париваш ҳурнинг мен телбадек
шайдоси чўх;
Не ажаб, гар бўлса олам мулкида
ғавғоси чўх.

«Чўх» сўзи озарбайжон ва туркман тилларида «кўп» деган маънони билдиради. Бу эса шуни кўрсатадики, Навоий ёшлигидан бошлаб ўзбек, форс-тожик тилларидаги адабиётларни ўқиш билан чекланмасдан, туркман, озарбайжон тилларидаги китобларни ҳам севиб ўқиган, шу халқларнинг вакиллари билан турли муносабатларда бўлиб, уларнинг айрим сўз ва ибораларини ўз шеърларига олиб киришни ёқтирган.

Бундай далиллар яна бир марта ёш Навоий шеърятининг жуда эрта ҳаётий, ижтимоий-сиёсий ва маданий заминда ривожлана бошлаганини, шу асосда катта ютуқларни қўлга киритганини намойиш этади. Навоий болалик даврида ҳам катта шавқ-заъқ билан ижод қилганини, кўп вақт мисралар ўзи дарёдай қуйилиб келганини айтади:

Навоие, қаламинг жавфи баҳр
йўлиמידур, —
Ки турмайин ичидин дурри
шоҳвор келур.

Лекин улуғ шоирнинг шу даврда яратган бой шеърининг мероси кам ўрганилган. Бу меросни чуқур ўрганиш буюк шоир ижод мулкисининг нозик сир-асрорларини очиб бериши, ҳозирги адабий ҳаёт учун эса катта амалий аҳамиятга эга бўлиши шубҳасиз.

Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ,
филология фанлари доктори,
профессор.

НАВОИЙ ЖАҲОН КЕЗАДИ

● Ҳар бир ижодкор қалбини бир нарса ёки бир шахс мафтун этар экан, у ҳақда ўйлайди, мушоҳада этади, қалам тебратеди. Қайси бир асарини ёзмасин, ўша ёзувчи ёки олим, албатта, уни тилга олиб, эҳтиром ила таъзим бажо қилади. Венгер олими Ҳерман Вамберининг (1832-1913) Алишер Навоий асарларини немис тилига қилган таржималари, шоир ҳақидаги қайдларида шундай ҳол кўзга ташланади.

Ҳ. Вамбери феодал бошбошдоқлик ва ислом дини реакцияси ниҳоятда кучайган бир даврда жуда маҳфий ҳолда ўзбек халқ оғзаки ва ёзма адабиёти намуналарини тўплади. Юртига қайтгач, уларни немис тилига таржима қилди ва аслияти билан биргаликда нашр этди. Бунга илҳом манбаи бўлган нарса, бир томондан, ўзбек халқининг эпик ва лирик ижодиёти бўлган бўлса, иккинчидан, улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг бой адабий меросидир.

Берлин, Париж, Лондон, Будапешт (Пешт) дорилфунунларининг туркий тилларни ўрганувчи талабалари ва туркийшуносликка қизиқувчи кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган, 1867 йилда Лейпцигда нашр этилган «Чиғатой тили дарслиги» асарининг кириш қисмида олим шундай деб ёзади: «Хитойдан Дунайгача бўлган халқларнинг тиллари, уларнинг ички ва ташқи муносабатлари, кейинги тараққиёти — ҳаммаси бир-бири билан узвий боғлиқдир... Бир пайтнинг ўзида икки эътиқодда бўлиш жуда оғир экан. Туркистоннинг сахро ва ўтлоқларида ялангоёқ, дарвеш қиёфасида юриб, тил ва адабиётга оид қимматбахо манбалар тўплаб келганим учун ҳеч ким койимаса керак, зеро уларнинг фан ривожини учун аҳамияти катта, деган умиддаман. Чунки мен биринчи бўлиб туркий тилни жорий этган, ўша тилни асос деб, асарларини

шу тилда ёзган улуг олим Мир Алишер Навоий юрти маданий бойликларини Европа аҳлига маълум қилмоқчиман... Ҳозирги кунда Навоий тили Урта Осиёнинг адабий тилига айланган».

Венгер сайёҳи усмонлилардагидек, Урта Осиёда ҳам таълим руҳи, маданий кўтариллиш, айниқса, адабиёт юқори даражада эканлигини таъкидлаш билан биргаликда Алишер Навоий ижодига жуда юқори баҳо беради. Унинг форс ва туркий тиллардаги ижоди, ўша тилларда қолдирган адабий мероси ва турк тилининг ривожини учун кўрсатган жонбозликлари, шоир раҳбарлиги ва раҳнамолигида яратилган илмий, адабий, тарихий асарлар ҳақида кўп тўхталиб ўтади.

«Урта Осиё очерклари» китобида шундай деб ёзади: «Шарқ азалдан орзу-хаёллар ватани бўлган, чунки ижтимоий ҳаёт ибтидоийлик белгиларини ўзида сақлаб қолган. Бошқача айтганда, цивилизация қанчалик ёш бўлса, шеърият ва уйдирмага умумий майл, ғайритабиий муболага ва афсонага қаттиқ ишқибозлик шунчалик кучли бўлади. Шунинг учун ҳам шеъриятга Париж ва Лондондаги маърифатли жамият аъзоларига нисбатан қирғиз (қозоқ) ўтовларида яшовчиларда кучли майл бўлганлиги ҳеч кимни ҳайратлантирмаслиги керак... Урта Осиёда бир-бирини севиб қолган ошиқлар ҳам, қадди букилган қариялар ҳам, шунингдек жангчи билан чўпон, диндор билан ўқимишли кишилар ҳам барчаси бирдай шеъриятга қизиқади, уни севиб тинглайди, айниқса Мир Алишер Навоий ғазалларига таъзим бажо қилади».

Немис тилида гаплашувчи ва немис тилини биладиган барча китобхонларга Алишер Навоий асарларидан илк бора парчалар ўгириб, уларни баҳраманд қилган зот Ҳерман Вамберидир. Алишер Навоий ҳақида ўйлаш, фикр юритиш, хусусан, унинг туркий

тилда ёзилган асарларига муносабат билдириш, зулссонан шoir сифатидаги фаолияти борасида мушоҳада этиш Вамбери ишларининг мағзи-мағзига сингиб кетган.

Дарвеш қиёфасида юртимизни кезган сайёҳ олим ислом динидан олдин яратилган асарларни топишга қизиқиш билан биргаликда Алишер Навоий қўлёзмаларини ҳам ахтарган. Вамбери ўзи тўплаган, ўрганган ёзма ва оғзаки адабиёт намуналари исломдан кейин яратилганлигини баён қилгач, шундай ёзади: «Урта Осиёдаги туркий халқлар ислом динидан олдин ёзилган китобларга эгами, йўқми, билмадим. Лекин бир олим мулла менга шундай деди: «Уйғур ва араб ёзувида битилган кўпгина эртақ ва қиссалар, дostonлар ҳозирги кунда ҳам Тяньшань тоғ бағирларида яшовчи кўчманчиларда бўлиши керак, жуда кўпгина қадимги қўлёзма асарлар ҳам ўшаларда бор».

Вамберига бу хабарни берган киши қайси асарни назарда тутган. Бу ҳозиргача номаълумлигича қолиб келаётир, нима бўлса ҳам шу хабарнинг ўзи анча қизиқарлидир.

Алишер Навоийнинг илмий, адабий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини кўрсатувчи кўпгина далилий ашёларни Вамбери асарларида учратамиз.

Тадқиқотчининг диққатини Алишер Навоийнинг кўп қиррали фаолиятининг бир муҳим нуқтаси ўзига тортган, у шу асосда улуг ўзбек шоирининг буюклигини ҳар бир асарида қайта-қайта таъкидлаб ўтади. У ҳам бўлса, шоирнинг туркий тилга алоҳида эътибор берганлиги, ўз асарини, имкони борича, шу тилда битишга ҳаракат қилганлигидир.

Ҳерман Вамбери саёхатдан қайтиши билан дарслик яратиш устида ишлар экан, биринчи навбатда, Навоий асарларига катта эътибор беради. Лондон ва Берлин кутубхоналаридаги мавжуд асарларини мутолаа қилади. Навоий асарларига оид луғатларни ҳам ўрганиб чиқади. У Толе Имонийнинг «Бадое ул-луғат»ини, «Абушқа»ни, Мирзо Меҳдихоннинг «Санглоҳ»ини, Муҳаммад Ёқуб Чангйининг «Келурнома»сини, Фазлуллоҳхоннинг 1825 йилда Калькуттада нашр этилган чиғатойча-форсча луғатини ва бошқа луғатларни ўрганади, улар тўғрисида шундай дейди: «Лондон ва Пешт кутубхоналарида учраган туркий тилларга оид луғатлар билан танишиб чиқдим, менга айниқса, Алишер Навоий асарлари юзасидан тузилган «Бадое ул-луғат», «Абушқа», «Санглоҳ» ҳамда Фазлуллоҳхоннинг Калькуттада 1825 йилда нашр этилган чиғатойча-форсча луғати катта фойда берди. Айниқса, Навоий асарларини ҳамма ўқиши учун тузилган «Абушқа» луғатини чуқур ўргандим, тезда бу ноёб асарни венгер тилига таржима қилишни бошладим. Бу луғатдаги Навоий асарларидан олинган қисқа-қисқа парчалар мени тўлқинлантиради. Ниҳоят, 1862 йилда «Абушқа»

таржимасини тугатиб, уни венгер тилида чоп қилдирдим... Мирзо Маҳдихоннинг «Санглоҳ» номли луғатини Техрон кутубхонасида ўқидим ва ундан нусха кўчириб олдим.

Вамбери, биринчи навбатда, Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асаридан катта бир бобини немис тилига ағдарилганга бел боғлар экан, бу бебаҳо хазина бойликларини немис тилида сўзлашувчи китобхонга, шунингдек, туркий тилларни ўрганишга интилаётган илм аҳлига етказишга астойдил киришади. Мутаржимнинг холис ният билан хайрли ишга дадил қиришиши уни мақсадига етказди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Вамбери биринчи таржималарини дарслик-хрестоматияга киритган. Унинг ҳажми катта бўлса-да, у тадқиқот хрестоматия ва луғат қисмларидан иборат. Шунинг учун ҳам муаллиф «Маҳбуб ул-қулуб»дан парча, Навоий рубоийларидан айримларини, Навоий ва Низомий ғазалларидан парчалар таржима қилиб, турккона бадиий сўз уммонидан немис тилида гаплашувчи адабиёт ихлосмандларини баҳраманд этади.

Вамбери Марказий ва Урта Осиёга саёҳати даврида қаерда бўлмасин ва қаерга бормасин, шеърят мулкининг султони Алишер Навоийнинг оламшумул ижоди тўғрисида, зулм, истибод, жаҳолат, ҳақсизлик, талончилик зарбалари остида азоб ва уқубатдан боши чиқмаган бечора халқнинг дардига дармон, руҳига озиқ, танига қувват, дилига маърифат бағишловчи улуғ инсон ҳақида тўлиб-тошиб гапирувчи халққа дуч келади.

«Мен Бухородан бир китоб олдим. Бу китоб қўлда кўчирилган экан. Унинг бетига «Тарихи Возиф» деб ёзилган. Ичида эса, султон Ҳусайн Бойқароннинг салтанати, бу салтанатда Мир Алишер Навоийнинг хизмати тасвирланган. Навоий араб тилини мукамал билган, лекин бу тилда ҳеч нарса ёзмаган. Адабий ва давлат тили ҳисобланган форс тилини эса, унинг ҳамма нафисликлари билан жуда яхши эгаллаган ва шу тилда ижод қилиши билан биргаликда ўз она тили бўлмиш туркий тилда шеърлар бита бошлаган. Қадим ўзбек ва форс тилидаги шеърятнинг Алишергача йиғилган хазинаси унинг ўз она тилидаги ижодий камолотига баракали озуқа бўлганлиги ва бошқа хислатлари ҳам шу китобда бафуржа тасвирланган».

Улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг билимдонлиги, ўзидан илгари ўтган олимларнинг фалсафий, ахлоқий ва тарихий асарларини синчковлик билан ўрганганлиги, «Ўзбек тилида илмий ва адабий ижодиёт улуғланганлиги, бу тилни камолотга эриштиришга ва шу тилда юксак бадиий асарлар яратишга бошқаларни ҳам ундаганлигини» Вамбери бошқа асарларида ҳам ҳурмат билан тилга олади.

Урта Осиёда туркий тилдаги адабий ҳаракатда Хоразм, шубҳасиз, катта ўрин тутган. Асарлари маълум XII-

XIV асрлардаги шоирларнинг Аҳмад Яссавийдан бошқа деярли аксарилари хоразмликдир (Боқирғоний, Рабғузий, Шайх Шароф Хоразмий, Қутбий каби).

XV асрнинг биринчи ярмида ўзбек тилида битилган бадиий гўзал ғазалларнинг бир қисми тўла ва бир қисмининг айрим байтлари бизгача етиб келганки, булар муаллифларнинг кучли шоир бўлганликларини кўрсатиб туради. Шу шоирлардан девонлари сақланиб қолганлари Саккокий, Атойи, Лутфийлар ҳақиқий ғазални кенгайтириб юбориш билан бирга, ўзларига қадар балоғатга эришган шоирларнинг форс-тожик тилидаги ғазаллари билан тенглаша оладиган, мусобақалашадиган ғазаллар ҳам яратдилар, ўз шеърларини мавжуд ҳаёт ҳақидаги тушунчалар, бетакрор ўхшатишлар билан безадилар ва бойитдилар.

Вамбери эса бу шоирлар ижодини, XIV аср адабий муҳитини яхши билмаганлиги учун улар тўғрисида шундай ёзади: «Навоийдан олдин ва унинг вафотидан кейин ҳам туркий тилда асар битиш ёки Навоий гоёсини давом эттириш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмади. Қаерга борсанг, Навоий асарларининг туркий тилда кўчирилган нусхалари, у киши томонидан форс тилидан қилинган таржималари кўзга ташланади, холос». Бу, албатта, Вамберининг жиддий камчилиги эди. Чунки у Хоразм воҳаси, Орол денгизи атрофида бўлганида кўпроқ халқ оғзаки ижоди билан қизиқади, мақол, дoston ва эртақлар ёзиб олади.

Ёзма адабиёт деганда у Навоий, Насимий, Низомий, Яссавий асарларидан намуналар олади, дарвешлар, халфалар айтиб юрган ғазалларни ёзиб олади. Биз юқорида номларини кўрсатган шоир ва ёзувчиларни, уларнинг асарларини тилга олмайди. Демак, унинг қўлига бу асарлар тушмаган.

Умуман айтганда, Ҳ. Вамберининг Урта Осиё тўғрисидаги қайси бир асарини ўқиманг, то ҳатто XX асрнинг бошида «Туркестанские ведомости» газетасига ёзиб юборган мақолаларида ҳам, Навоий ижоди, унинг шеърятига доир турли-туман қайдларга дуч келамиз. Чунки Алишер Навоийнинг муборак ҳаёти ва ижодиётига назар ташлаб, ундан баҳраманд бўлмаган, у ҳақда ниманидир айтишга, ниманидир ёзишга уринган унга тенг кела оладиган адабиётшунос ёки тилшунос, шоир ёки ёзувчи йўқ. Юртимизни яёв кезиб чиққан, маданий хазинамиз дурдонларини Оврүпо аҳлига ўз тилларида, намуна сифатида бўлса-да, етказган шарқшунос сайёҳ, моҳир таржимон Ҳерман Вамберининг ҳам ижодига салмоқли таъсир кўрсатган ва уни ҳайратлантирган улуғ мутафаккир Алишер Навоий ижодидир.

Йўлдош НУРМУРОДОВ.
Бухоро Педагогика олий билимгоҳининг доценти.

Қурама

● Бизгача сақланиб келган энг қадимги рўзнома [бир дона нусхаси] 1470 йили Кельнда чиққан. Энг қадимги ойнома эса — Швед адабиёт академиясида чоп этилган. Унинг биринчи сонни 1645 йилда чиққан.

● Энг қадимги савдо кема-си Туркиянинг Анталья шаҳри яқинидаги Урта денгиз тубидан топилди. Бунга тахминан 3400 йилча бўлган. Бу кеманинг қолдиқларини биринчи мартаба 1983 йили денгизда элик метр чуқурликда кўрган эдилар. Утган йили ўтказилган экспедиция ажиб натижа берди. Аниқланишича, кема Мисрдан Хетт подшоҳлигига сузмоқчи бўлиб, йўл-йўлакка Сурия, Кипр ва Родос портларига кириб ўтган. Кемадан топилган фил суюгидан қадимда Урта денгизнинг Сурия соҳилларида ҳам фил яшаганлиги маълум бўлди. Бу борада ҳозиргача фақат ёзма манбаларгагина сўяниб келинар эди. Топилмалар орасида олтин кўзача ҳам бор. Текширувчиларнинг фикрича, кема даргаси ўз меҳмонларини шу кўзачага солинган май билан сийлаган.

● Дунёдаги энг катта ер ости кўли Намибияда жойлашган. Буни «Аждар бурни» деб номланган карст горнини текширувчи спелеологлар аниқлаганлар. Бу гордан донмо тўхтовсиз илиқ ҳаво чиқиб турарди. Экспедиция қатнашчилари 59 метр чуқурликдан майдони 1,9 гектар бўлган кўлни очилди. Унинг майдони ҳозиргача ер остидаги энг катта кўл деб саналган Американинг Теннесси штатидаги Лост-Лейк кўлидан 0,1 гектар катта экан. Янги очилган кўлнинг чуқурлиги 90 метр бўлиб, суви ниҳоятда тиниқ ва ҳарорати йиғирма тўрт даража атрофида.

● Табиатнинг энг ҳалокатли ҳодисаларидан бири зилзила, вулқон отилиши эмас, балки сув тошқини экан. ЮНЕСКОнинг берган маълумотларига қараганда, кейинги юз йил ичида сув тошқини оқибатида тўққиз миллион киши ҳалок бўлган бўлса, зилзила ва довул оқибатида икки миллион киши ҳалок бўлган, шу билан бирга сув тошқини оқибатида жуда катта — баъзи бир мамлакатларда миллий даромадларининг ўн беш фоизгача моддий зарар этади. Ҳисоблаб чиқилганда, фақат бир йилнинг ўзида бутун дунё бўлган табиий офат туфайли миллиард долларни йўқотар экан.

ОБИ-ҲАЁТ ҲАМШИРАСИ

Жумҳуриятимизда суғорма деҳқончиликнинг ўзигагина йилига 40 миллиард куб метрдан ортиқ сув сарфланади. Қишлоқ хўжалиги ва саноатда фойдаланилган сув ўз навбатида таркибига турли моддаларни сингдириб, ҳаддан ташқари ифлосланган оқавага айланади. Жумҳуриятимизда бундай оқаванинг йиллик миқдори 4 миллиард куб метрдан ортиқдир.

Нефть маҳсулотлари, турли маъданлар, касаллик кўзғатувчи микроорганизмлар ҳамда заҳарли кимёвий дорилар билан булганган оқава сув тозаланмай ёки қисман тозаланган ҳолда очик сув ҳавзаларига ташланяпти, натижада улар ҳам ифлосланиб халқ хўжалигида фойдаланиш учун яроқсиз ҳолга тушиб қолмоқда. Айни вақтда мазкур ҳавзалардаги ҳаёт издан чиқиб, шу жойда яшаётган жамики жонзот (балиқ, сувда яшовчи мўйнали ҳайвон ва қушлар)га қирон келтиради.

Ҳозирги вақтда оқава сувлар уч хил: механик, физик-механик ва биологик усулларда тозаланади ва зарарсизлантирилади. Булар ичида биологик усулда тозалаш энг содда, арзон ва қулайлиги билан ажралиб туради.

Фан-техника қанчалик тараққий этган бўлмасин, ҳозирги техник воситалар асосида ишлайдиган тозалаш иншоотлари оқава сувларни бутунлай тозалаш ҳамда уларни касаллик кўзғатувчи микроорганизмлардан зарарсизлантиришга кафолат бера олмайди.

Кейинги йилларда табиий иқлими илик ва мўтадил минтақаларда оқава сувларни тозалашда биологик усулдан кенг фойдаланилмоқда. Бундай усул сувда ҳаёт кечирувчи майда жонзот ҳамда наботот оламининг фаолиятига асосланган. Бу жараёнда сувўтларнинг ҳиссаси салмоқлидир. Улар ўзининг қалин поя ва бақувват илдизлари билан оқава сув таркибидagi йирик ва муаллақ зарраларни ушлаб қолади, сувда эриган ҳолда учрайдиган айрим моддалардан озиқ сифатида фойдаланади, қуёш нури таъсирида вужудга келувчи соф кислородни танаси, барги ва илдизи орқали сувга беради. Ундан ташқари, сув ўсимликлари ўсиш ва ривожланиш даврида атроф-муҳитда учрайдиган зарарли микроорганизмларга қирон келтирувчи физиологик фаол газлар чиқариши аниқланган.

Сувда ўсувчи аксарият ўсимликларнинг таркиби оқсил, каротин, турли дармондорилар ва бошқа моддаларга бой. Шу боис кейинги йилларда сув ўсимликларига бўлган қизиқиш янада ортиб бормоқда.

Ўзбекистон ССЖ Фанлар академияси Ботаника институтининг изланувчан олимлари ҳам бу борада диққатга сазовор тадқиқот олиб боришмоқда. Айниқса институт қошидаги сув ўсимликлари бўлимининг бир гуруҳ олимлари жумҳуриятимиз сув ҳавзалари ўсимлик дунёсини ўрганиш, улар ичида серҳосил ва озукабоп турларини аниқлаш, улардан айримларини маълум даражада ифлосланган оқава сувларда ўса оладиган, чидамли қилиб мослаштириш устида кенг тадқиқот ўтказишяпти. Ана шундай изланишлар натижасида нодир ўсимликлардан бўлмиш эйхорнияни маҳаллий шароитга мослаштиришга эришилди.

Сув бетида эркин қалқиб ўсувчи бу ўсимликнинг асли ватани Жанубий Америкадир. У Амазонка дарёси ва унга туташ сув ҳавзаларида кенг тарқалган, шунингдек, уни ер қурра-сининг тропик ва субтропик минтақаларида ҳам учратиш мумкин. Эйхорния таркиби фойдали моддаларга бой. Шунинг учун ундан кўпгина мақсадларда, чунончи, қишлоқ хўжалигида қўшимча озук сифатида, қоғоз ишлаб чиқариш, тола олиш, ёнилги ҳосил қилишда хом ашё ҳамда яшил ўғит тариқасида фойдаланиш мумкин. Унинг баргидан тиббиётда кенг қўлланиладиган биологик фаол моддалар олинади. Бу ўсимлик оқинди сувларни ҳовуларда биологик тозалаш жараёнида азот, фосфор ҳамда бошқа зарарли моддалар миқдорини камайтиришда самарали восита ҳисобланади.

Органик ва минерал моддалар билан ифлосланган сув ҳавзаларида эйхорния ҳар гектар майдонда мавсум давомида 930 килограмма азот, 124 килограмм фосфор, ҳамда сувда эриган турли минерал ва бошқа моддаларни ўзлаштиради.

Ўзига хос кўринишга эга бўлган мазкур ўсимликнинг бўйи 25—30 ва ҳатто 60—80 сантиметргача етади, илдизи попуксимон, кучли ривожланган (узунлиги 38—45 сантиметр) бўлишига қарамай, сув бетида қалқиб, муаллақ ҳаёт кечиради.

Япроғи думалоқ-буйраксимон

шаклда, барг бандининг ўрта қисми шарни эслатади. Банднинг бу кенгайган қисми ҳаво билан тўлган булутсимон тўқималардан иборат бўлганлиги сабабли ўсимлик ҳар қандай кучли тўлқин ёки шамолда ҳам чўкиб ёки тўнкарилиб қолмайди.

У нафис гуллаши билан ҳам киши диққатини тез жалб қилади. Вояга етган ўсимликнинг барг банди қўлтиғидан махсус гулбанд ўсиб чиқади ва унда тўп гуллар пайдо бўлади. Гул япроқлари оч зангори рангли бўлиб, ўрта қисмида сарғимтир-оқ йўллари бор, гули ҳушбўйлиги сабабли турли ҳашаротларни ўзига чорлайди. Кўпайиши осон ва серҳосилдир. Бизнинг шароитда бу ўсимликдан мавсум давомида ҳар гектар сув ҳавзаси ҳисобида ўртача 180—230 тонна кўк масса олиш мумкин.

Маҳаллий шароитда оқава сувларни биологик усулда тозалашда бу ўсимлик жуда қўл келади. Айни вақтда у Чирчиқ электр кимё комбинати, айрим чорвачилик комплекслари ҳамда паррандачилик фабрикаларининг оқава сувларини тозалашда кенг қўлланилмоқда.

Кейинги йилларда қишлоқ хўжалигида минерал ўғитлар, турли кимёвий ва заҳарли моддалар кенг қўлланилиши оқибатида далалардан оқиб чиқувчи коллектор-зовур сувлари ўта даражада ифлосланипти. Шундай сувларда хлорид, сульфат тузлари ва дефолантлар мавжуд. Эйхорния бу тузларни ўзлаштириши ёки бошқа шаклга айлантириши натижасида сув қисқа муддат — 3—5 кундаёқ бундай ифлосликлардан бутунлай фориғ бўлмоқда ва айни пайтда юз фоиз тозаланган оқава сув фойдаланиш учун тўғридан-тўғри табиий сув ҳавзаларига оқизилмоқда.

Ўсимлик гули ниҳоятда жозибали бўлганлигидан уни маданият ва истироҳат боғларининг сув ҳавзаларида, шунингдек қўлларда манзарали ўсимлик сифатида кўплаб ўстириш мумкин. У кишиларга завқ бағишлаш билан бирга сувни покиза сақлаб, атроф-муҳит муҳофазасига муносиб ҳисса қўшади.

Ўқтам ПРАТОВ,
ЎзФА Ботаника илмгоҳи директори,
биология фанлари доктори,
Эркин ЮНУСОВ,
катта илмий ходим,
биология фанлари номзоди.

Кишиликнинг илк ашё-анжомлари сополдан тайёрланган. Аждодларимиз бундан 3 минг йил ва ундан илгари ҳам сополдан ажойиб идиш-товоқлар ва бошқа уй анжомлари ясаган. Чунончи, озиқ-овқат маҳсулотлари ва сув сақлаш учун кўза, офтоба, хурмача, гупи, хум, машрафа, жомашов, шунингдек, қозон-товоқ, пиёла, коса, лаган, гулдон, шамдон, муסיқа асбоблари, меъморчилик безакларидан — кошин, сополак, сопол қувурлар шулар жумласидандир.

Шунга қарамай сополни тўла ўрганилган деб айтиш қийин. Ҳозир сопол анъанавий ишлатилиш соҳаларидан ташқари «иккинчи ҳаёт»нинг ҳам бошламоқда, чунки у абразив ашёлар ва кесувчи асбоблар, иссиқлик ва электр ҳимоячи, шунингдек, лазер нуруни юзага келтирувчи ядро ёқилғиси бўлиб хизмат қилмоқда, уланувчи суюқ тўқималарнинг ўрнини ўтамоқда.

Ҳар хил соҳаларда қўллаш имкониятлари сополни замонавий, мукамаллашган ноёб ашёга айлантди. Сополнинг юқори даражада пишиқлиги кимёвий таркиби ва иссиққа бардошлилигидандир. Чунки сополдаги атомлар ўртасидаги кимёвий боғлашлар кичкина. Зеро, унинг мўртлиги ҳам шу билан боғлиқдир.

Ҳозирги вақтда сополга ашё сифатида қизиқиш ортиб бормоқда. Унинг энг юксак намунаси эса, ички ёнув двигателларида қўлланувчи япон мўъжизаси — қайишқоқ сополдир. Албатта, бу қайишқоқликни пўлат сим ёки тол хивичининг эгилувчанлиги билан тенглаштириб бўлмайди, аммо унинг эшилувчанлиги ва зарб таъсирига қаршилик хусусияти оддий, техникавий сополникига нисбатан сезиларли даражада юқоридир.

Атом тузилишига кўра сопол бошқа ашёлардан кескин фарқланиб, унга мустаҳкам чатишма ион-ковалент боғланган. Сопол хосиятларидан яна бири, унинг турли ойна, монолит кристалл, майда кристаллар қурама-си ва шу шаклларнинг ҳар хил йиғиндисини намоён эта олишидир.

Сопол тузилишининг хилма-хиллиги (унинг 14 туркумдан ортик элементар бўлакчалари мавжуд), шунингдек, таркибидаги моддалар бир-бирининг ўрнини боса олиши турли хил хусусиятли керамик ашёларни олиш имконини беради. Масалан, алюминий оксиди монокристаллига хром атоми қўшилса, ёқут кристалли ҳосил бўлади, бу ашё лазер нуруларини олишда ишлатилади. Уша оксидга титан атоми қўшилса, кўк ёқут ҳосил бўлади. Алюминий оксидининг майда кристаллари йиғиндисини юқори ҳарорат ва босимга бардош бера олувчи ойна тайёрлашда ишлатилади. Эркин доначалар шаклидаги алюминий оксиди корунд деб номланади ва у қаттиқ абразив ашё бўлиб, силикат ойна асосига қўшиш натижасида электр ҳимоялагич ашёлари олиш ва ўта мустаҳкам ашё тайёрлаш мумкин.

Металл ашёлар композицияси одатда товушдан тез учувчи тайёрларнинг қобиғини ташкил этувчи айрим қисмларида қўлланади, бироқ тайёрнинг бурун қисмида, қанотининг олд қисмида ва двигателда шундай иссиқлик пайдо бўладики, унга металл композиция дош беролмайди. Сополдан тайёрланган композитлар эса иссиққа ўта чидамли, энгил, мустаҳкам ва қаттиқдир. Шу тариқа сопол тайёрасозликка ҳам кириб бормоқда.

Керамик асос етарли даражада мустаҳкам ва қаттиқ, аммо юксак имкониятларни татбиқ этиш учун унга зарбага бардошлик ва қайишқоқлик сифатини бериш керак. Шу мақсадда сопол асосли композитлар таркибига

ёпиштириладиган металл эса анод ўрнида хизмат қилади.

Электродлардан ҳосил бўлган «сендвич» ҳарорати металлнинг эриш ҳароратидан 300—400 даража паст бўлган термощафга жойланади. Шундан кейин етарли даражада юқори киловаттнинг ўндан бири билан ўлчанувчи кучланиш берилади. «Сендвич» бир неча дақиқа ушланади ва бу вақт ичида уни ташкил қилувчилар мустаҳкам бирикади.

Гарчи бу бирикишнинг моҳияти асосан елимлашнинг электрон назарияси билан изоҳланса-да, лекин бу ерда фақат электр эмас, балки кимёвий таъсирлар ҳам мавжуд. Шу боисдан «металл-шиша» жуфтлиги ҳолида-

дарзларни ушлаб турувчи маҳсус толалар қўшилади.

Хусусан сопол, иссиқликка бардошлик қобилияти туфайли коинотни ҳам забт этмоқда. Бироқ шу сопол туфайли америка фазогирларининг учуши бир неча маротаба қолдирилган. Чунки иссиқдан ҳимояловчи сопол кошинлар кўчиб кетаверган ва у қайтадан ёпиштирилган.

Совет олимлари сўнги йилларда сопол билан металлларни бириктиришнинг бир қанча услубларини ишлаб чиқишди. Совуқ пайванд, диффуз пайванд, кимёвий пайванд услублари шулар ичида энг сараларидир.

Аммо жуда мураккаб ҳолатлар ҳам бор. Титан ва цирконий каби металлларни кислород сақловчи сопол билан деярли бириктириб бўлмайди. Юқори ҳарорат шароитида бу металллар на фақат ҳаво таркибидаги, ҳатто сопол таркибидаги оксидларнинг кислородини ҳам топиб олади. Натижада масъулиятли техник ашёлар учун яроқсиз, ўта беқарор пайванд чоки ҳосил бўлади. Бу ҳолларда фақат вакуумдаги диффуз пайванд қўл келади.

Сопол ашёларни металл билан боғлашда электрадгезия усули анча-мунча электр қувватини тежаб қолиш имкониятини беради. Олинган бирикмаларнинг мустаҳкамлиги эса ҳар бир квадрат сантиметрга ўнлаб ва юзлаб килограммлар билан ўлланади. Мазкур усулнинг моҳияти қуйидагилардир: одатда унчалик текис бўлмаган сопол юзасига графит суртилиб, электродлардан бири уланади (бу катоддир). Сопол юзасига елимсиз

ги каби, бунда ҳам ноорганик полимер (сополнинг) таркиби қисман емирилади ва янги боғлар ҳосил бўлади.

Сопол олиш услубияти соҳасида эришилган ютуқлар, ноёб хусусиятлари на металл, на органик таркибларда акс этадиган янги хил ашёларни ажратиб олишга имкон яратди. Бу хусусиятлар келажак услубиятларининг кўп талабларига жавоб бергани ҳолда уларнинг ривожланишида «ишга туширувчи» механизм бўлиб қолаяпти. Мисол учун, ҳозир сополни ички ёнув двигателларида қўллаш масаласи ҳал этилмоқда, чунки келгусида ёниш қутисидаги ҳарорат тобора орта боради ва двигателнинг умумий оғирлиги камаяди.

Шуни айтиш керакки, сопол таркибига кирувчи моддалар — ер юзида жуда ҳам кенг тарқалган. Уларни излашга ҳожат ҳам йўқ. Демак сопол хом ашёси ҳам доимо арзонга тушади.

Садриддин ҒУЛОМИДДИНОВ,
техника фанлари номзоди, ТошПИ
ректор муовини,
Нафиса СОЛИЖОНОВА,
кимё фанлари номзоди,
Илҳом НОСИРОВ,
техника фанлари номзоди,
ТАИИ доценти.

Буюк ғоялар

Экологик хашмолар

Сухбатдошимиз—Рашид Қулматов, Ўзбекистон табиий муҳитни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг «Фан ва техника тараққиёти ва тарғибот бошқармаси» бошлиғи, академиямиз Ядро физикаси институтининг етакчи илмий ходими, кимё фанлари доктори.

Матбуот саҳифаларида, турли оммабоп фильмларда, эсдалик альбом ва сувратларда Ўзбекистоннинг гўзал табиати такрор-такрор тасвирланади. Бу манзаралар келгусида умуман такрорланмайдиган, том маънодаги жонсиз эсдаликка айланиши мумкин. Ҳамсуҳбатимиз кўмита маълумотлари ва ўз қарашлари асосида жумҳуриятимизнинг ҳақиқий экологик аҳволи тўғрисида сўз юритади: ● ТАБИАТ БИЛАН КУРАШИШ ҚАНЧАГА ТУШАДИ! ● ҲАВОСИ БАҒОЯТ ИФЛОСЛАНГАН ШАҲАРЛАР. ● БИР ЙИЛДА ҚАНЧА ЗАҲАР ЮТАМИЗ! ● ИҚТИСОД ЙЎЛИДАГИ ХАРОВ ЭКОЛОГИЯ. ● XXI АСРГА ҚЎЙИЛАЁТГАН ТАШВИШЛИ ҚАДАМЛАР.

— Социологлар ўз тадқиқотларидан бирида иқтисод жиҳатдан хароб бўлаётган давлат табиат муҳофазаси борасида бирор иш қилиши қийин, деган хулосага келишган. Биз [ССЖИни назарда тутаяпман] асосий рақиб деб билган Америкага етиб, ҳатто ўзиб кетишга уриндик. Социологлар хулосасидан келиб чиқиб баҳо берадиган бўлсак, экологик аҳволимиз шунга яраша яхши бўлиши керак эди. Лекин аксинча манзарага дуч келиб турибмиз.

Халқ хўжалигининг барча тармоқларини «планли» экстенсив ривожлантириш экологик муаммоларнинг асосий сабабларидан биридир. Мана, қаранг, темир рудасини АҚШдан 6 марта, минерал ўғитларни — 2, цементни — 1,7, дастгоҳни — 5, тракторларни эса 6 марта кўп ишлаб чиқараёпмиз. Бироқ миллий даромадимиз уларникидан анча паст. Қувиб ўтиш рўйхатини яна давом эттириш мумкин. Бунга ақл эмас, куч билан, аниқроғи, табиатдан шафқатсиз фойдаланиш туйғайли эришилди. Бахтли ҳаёт ваъда қилган коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш йўлида ҳеч нарсадан қайтмадик. Қанчадан-қанча дарёларни жиловладик, минглаб гектар кўриқ ерларни «чекинтирдик». Табиатнинг инсон қудрати олдидаги ожизлигидан фахрланиб, бутун оламга жар солдик, мақтандик ва бу мақтов бугунда қанчага тушганлигини кўриб турибсиз.

— Сухбатни бевосита Ўзбекистоннинг экологик манзараси ҳақидаги маълумотлар билан давом эттирсак. Бизнинг матбуотда бу ўта даражада чекланган. Аввало, sanoat корхоналари тўғрисида, улар атроф-муҳит ифлосланишига энг кўп таъсир қилади. Шу маънода шаҳарларимизнинг аҳволи қандай?

— Шаҳар экологияси жуда мураккаб. Жумҳуриятимиз sanoat корхоналаридан йилига 1,2 миллион тонна, автотранспортдан 2,2 миллион тонна заҳарли чиқиндилар ва моддалар шаҳар ҳавосини булғамоқда. Олмалик, Ангрен, Бекобод, Чирчиқ, Навоий, Фарғона ва Тошкент жумҳуриятдаги ҳавоси энг ифлосланган шаҳарлар ҳисобланади. Шу ўринда автотранспортлар таъсири катта бўляпти. Масалан, Тошкент шаҳри транспорти йилига 360 минг тоннадан ортиқ турли чиқинди газларни атрофга пуркайди. Улар таркибида 100 хилдан ортиқ заҳарли моддалар мавжуд.

— Шу ўринда қўшимча қилмоқчиман: автомобиллар ҳаддан зиёд кўп бўлган шаҳарларда кўрғошиндан сурункали заҳарланиш, буйрак, юрак-томир касалликлари кўпайиши маълум. Йирик шаҳарлар марказида яшовчи ҳар бир киши ҳаво орқали кунига 2 қути сигаретга тенг миқдорда заҳарли моддалар ютар экан. Автомобилларга тозалаш мосламалари ўрнатиш мумкин эмасмикин!

— Капиталистик мамлакатларда бу муаммо деярли ҳал этилган: автомобилларга заҳарли газларни зарарсизлантирувчи қурилма— катализаторлар ўрнатилган. Дарвоқе, уни илк бор олмаоталик мутахассислар ишлаб чиқишган бўлсада, аммо мамлакатимизда ҳамон ишлатилмайди. Бизда ёқилғи таркибига этил-кўрғошин моддаси кўшилади. Кўрғошин эса катализатор учун зарарли ҳисобланади. Автомобилларни бирор махсус тозалогич билан таъминлаш ҳатто хаёлда ҳам йўқ.

— Корхоналар тозалаш ускуналари билан қай даражада таъминланган!

— Sanoat корхоналаримизнинг 48 фоизигина шундай имкониятга эга. Яна денг, уларнинг ҳаммаси ҳам фаол ишламайди. Автомобиллар эса йилдан-йилга кўпайиб бормоқда.

— Ҳаво у ёқда турсин тупроқ, сувимиз ҳам тоза эмас. Экинларга берилаётган кимёвий дорилар тупроқда узоқ муддат сақ-

ланади. Маълумки, жумҳуриятнинг барча вилоятларидаги тупроқ заҳарли ва бошқа кимёвий дорилар, айниқса ДДТ билан булганган. Шу далилни мисоллар орқали шарҳлаб бера оласизми!

— Албатта. Жумҳурият қишлоқ хўжалигида 70 хилга яқин турли кимёвий моддалар ишлатилмоқда. «Узсельхозхимия»га қарашли омбулларда 12 минг тоннадан ортиқ ишлатиш мумкин бўлмаган кимёвий дорилар сақланмоқда. 1989 йил ҳар гектар ерга солинадиган кимёвий дорилар миқдори 19,5 килограмм, айрим вилоятларда эса 40—45 килограммгача етди. Мамлакатда эса бу миқдор ўртача 3 килограммни ташкил этади. Баъзи вилоятлар тупроғида (Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм) тақиқланган ДДТ миқдори меъёридан 3—6 баробар кўп.

Этиборга лойиқ жиҳати шундаки, уларнинг 1 фоизигина зараркунанда ҳашоротга таъсир қилади, қолган 99 фоизи тупроқ, сув, ҳаво, ўсимлик ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлариغا сурункали, аста-секинлик билан сингиб бормоқда. Минерал ўғитлар ишлатишда ҳам кўпол хатоларга йўл қўйилляпти.

Йилига ҳар гектар ерга 400—500 килограммгача минерал ўғит солинади. Тажрибалар шунини кўрсатадики, фосфор ўғити билан биргаликда тупроққа фтор, уран, торий, оғир металл тузлари ҳам ўтади. Тупроқни кимёвий дорилардан тозалаш технологияси йўқлиги ачинарли ҳолдир. Шунингдек, болалар ўлими билан далаларимизга сепилаётган турли дорилар ўртасида бевосита боғлиқлик борлиги олимларимизнинг кузатишларида тасдиқланди.

Аксарият кооператор, ижарачиларимиз, қолаверса раҳбарлар ҳам кўп ҳолларда ердан фойдаланиш қонун-қоидаларини яхши билишмайди. Хорижда бўлганидек тупроқдаги кимёвий дорилар ва минерал ўғитлар миқдорини кўрсатувчи хариталар, маълумотларни ишлаб чиқиш жуда ҳам зарур.

— Энди тириклик манбаи деб минг бора такрор тилга олинган, аммо етарлича кадр топмаётган сувимиз ҳусусида сўз юритсак. Ер юзасининг тўртдан уч қисми сувликдан иборат бўлса, музликларни ҳисобга олмаганда дарё, кўл ва ер ости чўчқ сувлари унинг атиги 0,6 фоизини ташкил этар экан.

Ўзбекистон сўғориладиган деҳқончилик билан шўғулланган энг катта жумҳуриятлардан бири. Сув манбаимиз эса ўнчалик мўл эмас. Ҳатто чўчқ сув танқислиги баъзи вилоятларда анчайин сезилиб қолди.

— Табиатда ҳар бир жонли, жонсиз нарсанинг сақланиб қолиши инсоннинг муносабатига боғлиқ. Илгари сувга нисбатан муқаддас тушунчалар мавжуд эди. Шунинг учун у мўл бўлса ҳам, ҳозиргидек исроф ва ифлос қилинмаган. Эндиликда Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Чирчиқ каби диёримизга неча йиллаб ҳаёт бахш этган дарёлар кейинги 20—30 йил ичида коллектор-зовур, саноат ва коммунал хўжаликлар ташландиқ сувлари билан ифлосланиб, яроқсиз ҳолга тушаяпти. Жумҳурият очиқ сув ҳавзаларига йилига 300 миллион куб метр турли ташландиқ сувлар кўшилмоқда. Дарёларнинг ўрта ва қуйи оқимларида сув сифати талабга асло жавоб бермайди. Айтишларича 60-йилларгача Тошкент шаҳрида аҳоли ариқдан ичимлик сув оларкан. Бугунги кунда эса ҳатто ҳовлиларга сепиш учун ҳам хавfli бўлиб қолди.

Бухоро, Нукус, Урганч, Ҳавоий каби шаҳарларда ичимлик сув танқислиги рўй бермоқда. Сирдарё, Оҳангарон, Чирчиқ дарёлари айниқса ифлосланиб кетган. Хуллас, бундайин далил ва рақамларни истаганча келтириш мумкин.

— Саноат корхоналари турмуш учун зарур маҳсулот етиштириш баробарида кўп миқдордаги чиқиндилари билан атроф муҳитни ифлослантиради. Кўпгина саноат шаҳарлари ёнида чиқиндидан иборат сунъий тоғлар пайдо бўляпти. Уларни секин таъсир этувчи бомба дейиш мумкин. Корхона раҳбарлари эса кўпинча ўз фойдалари учун бу ўнчалик зарарли эмас, деб ўқтиришмоқчи бўлишади.

— Менимча, жаҳонда фақат бизнинг мамлакатимиздагина кўмирчи — кўмир, газчи — газ ёки нефтчи — нефть қазиб олади. Девоқчиманки, хом ашё ҳеч қачон жамулжам олинмайди.

Ҳар йили жумҳуриятимизга ярим миллион тонна цемент, 580 минг тонна ҳар хил хом ашё маҳсулотлари четдан келтирилади. Саноат чиқиндиларининг ҳамми 1 миллиард тоннага яқин бўлиб, 10 минг гектардан ортиқ ҳосилдор ерни эгаллаб ётибди. Қазиб олинаётган тоғ жинслари-

нинг атиги 1—2 фоизигина маҳсулот олиш учун ишлатилади. Чиқиндилар таркибида нодир ҳамда рангли маъданлар ва бошқа фойдали қазилмалардан ташқари, заҳарли бирикмалар ҳам мавжуд. Улар фаоллашган, яъни яхши эрийдиган ёки учадиган ҳолатда бўлади. Аммо масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Боя айтиб ўтганимиздек тоғ жинслари чиқиндилари таркибида фойдали ва нодир металллар миқдори айрим ҳолларда кондагига нисбатан 2—3 баробар кўп бўлади. Шу сабабли бўлса керак АҚШ да йилига чиқиндиларни қайта ишлаш учун 15—20 миллиард доллар сарфланади. Бизда эса бюджетда бу соҳага ажратилган маблағ умуман кўрсатилмаган.

Энди коммунал хўжалик чиқиндилари ҳақида икки оғиз сўз. Ўзбекистонда йилига 30 миллион тонна шундай чиқинди ҳосил бўлади. Тошкент шаҳрининг ўзидагина у 3, 2 миллион тоннани ташкил этади. Унинг 99 фоизи ахлатхоналарга, жарликларга, ариқларга ташлаб юборилляпти. Шаҳар чиқиндиларининг 40 фоизи макулатура, 3—5 фоизи қора ва рангли маъдан, озиқ-овқат чиқиндилари эса 25—40 фоиз, шунингдек 1—2 фоизи пластмасса ва 4—5 фоизи латта-путталардан иборат. Булар ичида шиша синиқлари ҳам бўлиб, жами чиқиндининг 4 фоизини ташкил этади. Мана сизга хом ашё, албатта, қайта ишлашга қунт қилинса. Уларни қайта ишлашга 5—6 ҳисса кам энергия сарфланади.

— Ижтимоий ҳаётда кечадиган ҳар бир ҳодиса, ўзгариш ўзаро алоқадордир. Жумладан сиёсат билан иқтисод, иқтисод билан экология ва ҳоказо. Шу нуқтаи назардан табиатни муҳофаза қилиш билан бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири бозор муаммосининг боғлиқлиги ҳақида гапириб ўтсангиз.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, йилига экологик муҳит ифлосланишидан келадиغان умумий зиён мамлакат бўйича 50 миллиард сўмдан ошиб кетар экан. 1988 йили ССЖИ табиатни муҳофаза қилиш учун 16 миллиард сўм, АҚШ эса беш баравардан зиёд маблағ сарфлади.

Эндиликда экологик аҳволни насихатлар ва қуруқ сўз билан ҳал этиб бўлмайди. Махсус ҳуқуқий қонунлар яратилиши керак. Шунингдек табиий ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий режаси ишлаб чиқиши лозим. Бозор муносабатларига ўтилгач, барча соҳаларда кўшимча маблағ талаб этилади. Шу тадбирлар ишлаб чиқилмас экан, экология янада хароб бўлиши турган гап.

Жумҳурият ҳудудида жойлашган Иттифоқ қарамоғидаги ўнлаб корхоналар табиий бойликларимиздан шафқатсиз фойдаланишди. Биз эндиликда олтин, уран конларини, табиатни заҳарловчи корхоналарнинг атроф муҳитга таъсирини тўлиқ ўрганмоғимиз керак.

— Бундан уч ой муқаддам Зармитон оптин қонида бўлганимизда унинг кўпчилик раҳбарлари, жумладан кон бошлиғи ҳам бу ердаги ишлаб чиқариш атроф муҳитга деярли зарарли эмас, деб таъкидлади. Шунингдек уран конлари ҳақида ҳам безарар, қарбий сир деган турли сабаблар билан у тўғрида гапирмасликни маъқул кўришляпти.

Бундай конлар фаолиятида жуда заҳарли реагент моддалар ишлатилиши маълум. Мен мутахассис сифатида бунга кафилман. Энди бевосита саноат корхоналарига қайтсак. Жумҳуриятимизда уларнинг 84 фоизи санитария талабларига жавоб бермайди. Булар асосан кимё, металлургия, иссиқлик энергетикаси ва қурилиш корхоналари бўлиб, марказ қарамоғидадир. Улардан келадиغان фойда фақат мамлакатнинг ўпқонсифат «умумий қозони»ни тўлдирляпти, холос. Шунинг учун уларни бевосита Ўзбекистонга буйсундириш вақти келган.

Эндиликда барча ривожланган мамлакатларда кўплаб фирмалар атроф муҳитни, шу жумладан сувни тозаловчи қурилмалар ишлаб чиқарляпти. Бундай сердаромад соҳа эконизнес деб юритилади. Қани энди бизда ҳам бирор заводда шундай иш йўлга қўйилса. Келгусида иқтисодий аҳволимиз қанчалик қийин бўлмасин бу долзарб вазифадир.

— Барча маълумотларни омма эътиборига ҳавола этиш ахшию, бироқ бу билан масала ҳал бўлиб қолмайди-да.

(Давоми 27-бетда)

СИРЛИ ҲОДИСАЛАР — МУҲОКАМАДА

Рустам ОБИД,
«Фан ва турмуш»нинг сирли ҳодисалар
ва аниқ фанлар бўлими муҳаррири.

Ойномамизда 1989 йилдан бошлаб берилаётган сирли ҳодисаларга оид мақолалар муштарийларимизда ниҳоятда ката қизиқиш уйғотмоқда. Чунончи, «Жуна Давиташвили мўъжизалари», «Сирли шарпалар», «Қўл тегизмай даволаш», «Кароматчи Ванга», «Жуна билан учрашув», «Сирли ёнғин», «Ўзбекистон осмонида учар ликопчалар», «Девор бўлса ҳам...», «У дунёдан хабарлар», «Экстрасенслар қотилларни топади», «Сеҳргарлик фариштаси», «Дуонинг кучи» ва ҳоказо мақолалар бўйича минглаб мактуб оллоқдамиз.

Шу хил мақолаларни асосан камина ёзиши ёки тайёрлаши сабабли уларга оид хатлар менинг номимга келяпти. Бу мактубларни йўллаган азиз муштарийлар! Таомилга кўра, биронта ҳам мактуб жавобсиз қолмаслиги, мен ҳар бирингизга алоҳида жавоб ёзишим керак эди. Минг бора афсуски, бунга имконим йўқ. Ойнома орқали ялли жавоб беришга мажбурман. Яъни, ушбу мақолани сирли ҳодисалар бўйича йўлланган жамики мактубларга умумий жавоб ўрнида қабул қилишингизни сўрайман.

Муштарийларнинг ойномада ёритилаётган сирли ҳодисаларга оид фикрлари ниҳоятда хилма-хил. Хусусан, учар ликопчалар ва қўл тегизмай даволаш бўйича мактублар талайгина. Уларнинг айримларидан парчалар келтирамиз (полтергейст ҳодисасига оид хатлар айниқса кўплигидан муштарийларнинг у ҳақдаги муҳокамаси алоҳида ёритишга арзигулик).

Қадрли «Фан ва турмуш!» 22 ёшга кириб бирон жойга хат ёзмаганман, чунки жавоб олишга ишонмасдим. Ҳаётимда ilk бор сенга хат йўллаяпман, негаки фақат сенгина алдамайсан. Ойномалар ичида фақат сени севиб ўқийман. Мен динга, ҳудого ишонмайман, ажина, алвастиларга, ҳаттоки ҳаммани қизиқтириб қўйган Барабашкага ҳам ишонмайман. Буларнинг ҳаммаси одамнинг ишонувчанлигидан, шунчаки қўрқанлигидан ёки хаёлпарастлигидан деб биламан.

Мен сендан бир нарсани сўрашга мажбурман, бунинг сабаби ишонмаётганимда. Учар ликопчалар чиндан ҳам борми? Шу ҳақдаги янгиликларни мунтазам ёритиб боришингни илтимос қиламан.

Алишер ЭШМАТОВ,
Сурхондарё вилояти, Шўрчи шаҳар,
Янгиобод кўчаси, 1-уй.

Учар ликопчаларни кўплаб мамлакатларда уриб тушириб, одамларини ўлдиряётгани ростми? Ўзга оламлар билан алоқа боғлай оладиган, учар ликопчаларни исталган пайтда чақира оладиган одамлар Ўзбекистонда ҳам борми! Ҳа, рост, ҳа, бор. Булар тўғрисида сизларга алоҳида ҳикоя қилиб бериш ниятидаман.

«Фан ва турмуш»нинг ҳар бир сонини интизорлик билан кутаман ва берилиб ўқийман. Сирли ҳодисалар, айниқса қўл тегизмай даволашга оид мақолалар кўз ўнгимизда шу пайтгача яшириб келинган янги бир оламни очмоқда.

Фарида ҚОРАЕВА,
Самарқанд вилояти, Пастдарғом ноҳияси,
Жума шаҳри, Самарқанд кўчаси, 67-уй.

Мактуб эгаси — бундайлар ниҳоятда кўп — касалликларини айтиб, шифо топаманми ва экстрасенсларда даволаниш учун қаерга боришим керак, деб сўраган.

Муҳтарам дўстлар, мен қўл тегизмай даволашни ёритаётган бўлсам ҳам, ўзим экстрасенс эмас, оддий қаламкашман, холос. Нима кўп — касаллик кўп, нима кўп — экстрасенс кўп. Лекин битта экстрасенс ҳар қандай касалликни даволаб юборишини кўрганим йўқ, ҳозирча. Қо-

лаверса, улар кўпроқ функционал касалликларни, яъни аъзолар тузилишида ўзгариш бўлмаган дардларнигина даволай олади.

Қуйида халқ табобати усулларида даволаш билан шуғулланувчи айрим масканлар унвонини келтираман:

1. СССР Экстрасенслар уюшмаси. Тошкент, М. Ан кўчаси (Ишчилар шаҳарчаси яқинида), 6-уй. Президенти — Тоҳир СОЛИЕВ.

2. Массаж салони. Тошкент, Халқлар дўстлиги шоҳкўчаси, 12-уй [Метронинг «Ҳамза» бекати ёнида]. Раҳбари — Элёр ХОЛМУҲАМЕДОВ.

3. «Савоб» спорт-соғломлаштириш маркази. Тошкент, Бешёғоч даҳаси, «Ленин комсомоли» номли боғ ичида. Раҳбари — Равшан САИДОВ.

4. ЎзССР Соғлиқни сақлаш вазирлигининг халқ табобати усулларида даволаш бўйича «Шарқ» шифохонаси. Тошкент, Талабалар шаҳарчаси, 1-ётоқхона [«Нукус» кинотеатри ёнида]. Бош шифокор — Мадийер САЛОЕВ.

Биз «Фан ва турмуш»нинг 1989 йил 8-сонида «Қўл тегизмай даволаш» номли мақолани ўқиб, Мирзакарим Норбековни излашга тушдик. Лекин вилоятма-вилоят ахтариб ҳам тополмадик, нуқул кетганидан кейин борамиз.

Журналист Рустам Обидов бошлаган ишини охиригача виждонан бажарсин. Мирзакарим Норбековни топиб берсин бизга, у қачон муқим бир ерда ишлайди ўзи?

Қаҳрамон ТОҶИБОЕВ,
Тошкент вилояти, Тошкент тумани,
С. Раҳимов (жамоа хўжалиғими?)
3-участка, Чилонзор кўчаси, 28-уй.

Шундай норози хатлар турли вилоят ва жумҳуриялардан ҳам талайгина келган.

Мен бошлаган ишимни охиригача виждонан бажардим деб ўйлайман: Норбековни янада кўпроқ беморларга нафи тегсин деган ниятда Тошкентга таклиф этдим, ўтган икки йил ичида у Тошкент, Москва, Ленинграддаги мутахассислар назарига тушиб, керакли синовлардан ўтгач, даволаш ҳуқуқини берадиган ҳужжатларни олди ва ЎзССР Соғлиқни сақлаш вазирлигининг халқ табобати усуллари бўйича «Шарқ» шифохонасига бош суггестолог лавозимида ишлашга қабул қилинди. Бироқ узоқ-яқиндан Тошкентга қатнаши қийин бўлган беморларнинг, яъни халқнинг талабига кўра, у мана шу шифохонанинг вилоятма-вилоят юриб даволаш муолажалари берадиган сайёр гуруҳига раҳбар этиб тайинланди. Бинобарин, Норбеков ҳақида ёздингизми, энди уни қаердан бўлмасин топиб берасиз деб муҳарририятга келиб менга дўқ-пўписа қилишга ҳам ҳожат йўқ. Марҳамат, яшаётган жойингиздан «Шарқ» шифохонасига: 46—23—36 рақамга сим қоқиб, Норбеков қаердалиги ва ўша ерда қанча вақт бўлишини, кейин қаерга боришини аниқлаб олинг.

Мен асли нарколог, психиатр ва невропатологман, айни пайтда гипноз ва биоток ёрдамида ҳам даволайман. Ҳар бир соҳа соҳиби имконият даражасини энг юқори чўққига олиб чиқмоғи лозим, жумладан шифокор ҳам. Истардимки, шаҳон халқларининг ҳам қадимий, ҳам замонавий шифобахш усулларини қўллаб азиз халқим дардига малҳам бўлсам. Вақт эса ўтиб бормоқда. Лекин эркин ишлагани учун махсус гувоҳнома талаб этилаётир. Мен юқоридаги хусусиятларим юзасидан ҳар қандай текширишга тайёрман. Эътиборингизни кутаман.

Бозорбой МИРЗААЛИМОВ,
Фарғона вилояти, Бувайда ноҳияси
М. Горький кўчаси, 5-уй, 13-хонадон.

Шу хил мактублар юзасидан СССР Экстрасенслар уюшмасининг Президенти Тоҳир Солиев ҳузурда бўлиб маслаҳатлашдик. Пировардида шундай ҳулосага келиндики, экстрасенсорика бўйича ўқишни хоҳлаганлар Тошкентдаги Экстрасенслар мактабига — СССР Экстрасенслар уюшмасининг Илмий-методик марказига келганлари маъқул. Бу ерда физиология, анатомия, психология, уқалашнинг хилма-хил турлари, игна билан даволаш каби 14 хил соҳа бўйича машғул олиб борилади, халқ табобатининг ўзи 64 соат ўқитилади. Машғулотларни мутахассис олимлар олиб боришади. Уқиш муддати ўрта ва олий маълумотлилар учун 3 ой, ўрта тиббий маълумотлилар учун 2 ой ва олий тиббий маълумотлилар учун бир ой. Мактабга кириш учун аввал Марказ лабораториясида кўриқдан ўтиш лозим. Лаборатория «Шу кишининг биомайдони даволаш учун етарли» деб ҳулоса берганидан кейингина ўқишга қабул қилинади. Уқувчилар ётоқхона билан таъминланади. Умуман, шу тўғрисида маълумот олишни истаганлар бевосита шу Марказга мурожаат қилганлари маъқул.

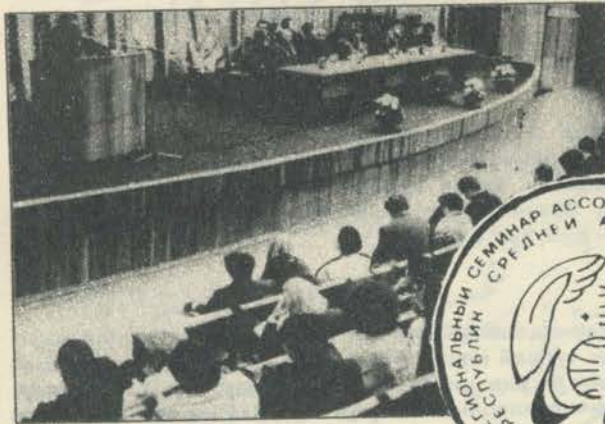
БИЗ БЕМОРАЛАР НОМИДАН ЎЗБЕКИСТОН ЖУМҲУРИЯТИ ПРЕЗИДЕНТИ УРТОҚ И. А. КАРИМОВГА, ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТ УРТОҚ Ш. Р. МИРСАИДОВГА ВА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ВАЗИРИ УРТОҚ С. Б. БАҲРОМОВГА ХАЛҚ ТАБОБАТИ ТЕЗРОҚ ТИКЛАНИШИ, БУ ЙУЛДА ЖОНБОЗЛИК ҚИЛАЕТГАНЛАР ҚУВҒИН ҚИЛИНМАЙ, УЛАРГА БАРЧА ШАРОИТЛАР ЯРАТИБ БЕРИЛИШINI ТАЛАБ ҚИЛАМИЗ. «Фан ва турмуш» ойнамаси эса ота-боболаримизнинг унутилмаётган илмларини тарғиб этишда бундан кейин ҳам мобитқадам бўлишига ишонамиз.

Мавлуда ҲАМДАМОВА,
Сайёра ҲАМДАМОВА,
Чирчиқ шаҳри, Ватутин
кўчасидаги 19-уй.

Ҳа, халқ табобати ўта аянчли аҳволда, бу гуноҳимиз учун ота-боболаримиз руҳи бизни кечирмаса керак. «Шарқ» шифохонасини очиб берганини айтмаганда Соғлиқни сақлаш вазирлигимиз бу борада мутлақо шошилмапти. Соғлиқни қайта тиклаш ва физиотерапия институти-

ров, ССЖИ халқ депутати, экстрасенс ва шомон Гаер каби таниқли кишилар ҳам қатнашишди.

Хислатли кишилар анжуманини очиб, маъруза қилган ССЖИ Экстрасенслар уюшмасининг президенти Тоҳир Солиев экстрасенсологияга фан сифатида асос солинганини эълон этди (юқоридаги сурат). Икки кун мобайнида сўзга чиққан иштирокчилар қўл тегизмай даволаш, ташхис қўйиш, ғойибдан билиш, фазодан қувват олиш, масофадан ахборот олиш, узатиш ва ҳоказо сирли ҳодисалар ҳақида фикр-мулоҳаза билдиришди. Ноёб қобилиятлилар анжуманида «Фан ва турмуш»нинг «Сирли ҳодисалар» бўлими муҳаррири Рустам Обид (пастдаги сурат— чапда) ҳамда фаол муаллифларидан Ерқин Нуриддинов (ўнгда) ва Сўхбат Абдуллаев (орқада) иштирок этишди. Анжуман материалларидан ойнанинг келгуси фаолиятида фойдаланиш белгилаingan.

ХИСЛАТЛИЛАР АНЖУМАНИ

1990 йилнинг 14-15 декабрь кунлари Тошкентдаги Кино уйида ССЖИ Экстрасенслар уюшмасининг Урта Осиё жумҳуриятлари ва Қозоғистон бўйича ҳудудий анжумани бўлиб ўтди. Унда, шунингдек, турли жумҳуриятлар ва шаҳарлардан ноёб қобилиятли кишилар гуруҳлари иштирок этди. Анжуман ишида «ЭНИО» (қувват-ахборот алмашинуви) номли Бутнингтифоқ амалий эниология уюшмасининг президенти, ССЖИ Муҳандислар уюшмасининг вице-президенти, техника фанлари доктори, РСФСЖ технологик фанлар академиясининг академиги Фиръяз Раҳимович Ханцеве-

Уғлим Мадәмин 1987 йили туғилган, икки ёшга тўлганидан сўнг бурни қонаб, бадани кўкарадиган бўлиб қолди. Аста-секин қон оқиси тезлашиб ва кўпайиб борди, уни ҳар сафар Сирдарё вилояти касалхонасининг реанимация бўлимида аранг тўхтатишарди. Тошкентдаги Гематология ва қон қўйиш илмий тадқиқот институтидагилар ҳам ҳеч қандай ёрдам бера олишмади. Ниҳоят, шу йил июль ойида ўғлимни «Шарқ» шифохонасига олиб келдим. Табиб Мадийер Салоев ўғлимга қўлини ҳам тегизмай бир неча дақиқа тикилиб турди-да, касалини аниқ айтиб берди ва даволашга киришди. 9 кун деганда ўғлимнинг бурнидан қон кетиши тўхтади, баданидаги кўкаришлар ҳам йўқолди. Ваҳоланки, Қон қўйиш институтидаги дўхтирлар бу ирсий касал, давоси йўқ деганди, ўғлим тузалганини эса шу институтнинг ўзи тан олди.

Умнатқул АБДУМУМИНОВ,
Сирдарё вилояти, Боёвут ноҳияси,
«Боёвут» давлат хўжалигининг «Пахтакор»
бўлими ишчиси.

Ота-боболаримиз биз учун жаҳонда тенгсиз халқ табобатини яратиб кетишганда авлодларимизга нафи тегар деб умид қилишган. Бироқ, мана, 70 йилдан ошдики, авлодлар ажодларнинг ана шу хазинасидан мажбуран маҳрум этилди. Бепул тиббиётимиз беҳисоб касалликларнинг ҳаммасини ўзи даволай олмайгани етмаганидай халқ табобатида йўл бермаётир. Экологик фожеа туфайли сон-саноксиз дардлардан азоб чекаётган халқ эса бошини қаёққа уришни билмаяпти.

нинг бир бўлимигина Халқ табобати бўйича шўғулланаяпти. Олий тиббий ўқув юртларида халқ табобатини ўқитиш, махсус Шарқ табобати олий илмгоҳини очиш эса фақат орзу, холос.

Сентябрь ойида ССЖИ Экстрасенслар уюшмасининг таклифига биноан КХДЖ дан Соғлиқни сақлаш вазирининг ўринбосари раҳбарлигидаги бир гуруҳ шифокорлар Тошкентга ташриф буюришганда улар билан суҳбатлашгандик. Шимолий Кореяда халқ табобатида ҳеч қандай тўсқинлик йўқ экан. Оврупо тиббиёт академиясидан ташқари, алоҳида Шарқ табобати академияси бор. Тиббиёт институтиларида шарқ табобати куллийети мавжуд. Оврупо тиббиёти касалхоналари қаторида шарқ табобати касалхоналари ҳам очиқ. Қаерда даволаниш беморнинг ўзига ҳавола.

Суҳбатдан сўнг чуқур ўйга толдим. Кореядек мўъжаз мамлакатда бўлган шарқ табобати Ўзбекистонда йўқми ёинки жумҳуриятимиз шарқ диёри эмасми! Еҳуд Ўзбекистон табобатининг Корея табобатидан кам ери борми! Менимча, гап фақат битта нарсда — Корея раҳбарлари халқ табобатини ҳурмат қилгани ҳолда Ўзбекистон раҳбарлари ота-боболарининг илмини менсимаслигида, холос. Бироқ имоним комилки, ҳақиқат барибир юзага чиқади — бугун бўлмаса эртага халқ табобати халқнинг ўзига қайтарилади.

Ҳақлиқ

Муҳахузмағ ақалиделиқ саломлиққа ҳаётли, фағулиқли ва кўрсатмағарли ҳақлиға қалиғлар

РАҲМЛИ ВА МЕҲРИБОН АЛЛОҲ НОМИ ИЛА! МУҲАММАД АЛАЙҲИС САЛОМ АЙТАДИЛАР:

6. Агар одамлар золимнинг халққа қилаётган жабри-ни кўра-билатуриб уни тийиб қўймасалар, унинг касофатидан Аллоҳ Таоло ҳаммага баробар азоб-уқубат юбориши мумкин.

(Абу Довуд, Термизий,
Насайи ривоятлари.)

7. Зулмдан сақланинлар, зероки зулм қиёмат кунини ўз эгаси учун қуюқ зулмат бўлиб йўлига ғов бўлади. Бахиллик ва қизганчиқликдан узоқлашинлар. Сизлардан олдинги ўтган қавмларнинг кўпчилиги шу қизганчиқлик ва бахиллик сабабли ҳалокатга учраганлар, бир-бирларининг қонларини тўққанлар ва ҳаром қилинган нарсаларни ҳалолга айлантирганлар.

(Муслим ривояти.)

8. Мен пайғамбар бўлганим билан, барибир сизлар каби бир инсонман. Менинг ҳузуримга низолашиб ҳукм сўраб келиб турасизлар. Табиийки, бирингиз иккинчигиздан сўзамолроқ, ўз даввосини исботлашга чаққонроқ бўлишингиз мумкин. Мен эса сизлардан эшитган сўзимга қараб ҳукм чиқаравераман. Билиб қўйингки, сизнинг нотўғри сўзингиз билан биродарингиздан бирор бўлак

ИЗОҲЛАР

6-7-ҲАДИСЛАР. Зулм кўп маънода қўлланилади. Бошлиқ ўз ходимларига, эр ўз хотини ва фарзандларига, аканинг укага ёки кучли одамнинг заиф одамга тазийқ ўтказиб, уриб, оғир ишларни қилдириб уларни қийнаши ҳам зулм ҳисобланади. Булардан ташқари, бировларнинг ҳаққини ейиш ҳам айни зулmdir. Масалан, қўлидаги бировнинг омонатини эгасига вақтида қайтармаслик, олган қарзини қодир бўлатуриб тўламаслик, етимлар ҳаққини адо этмай еб юбориш, кўп меҳнатга оз ҳақ тўлаш каби-ларнинг ҳаммаси зулм ҳисобланади.

8-ҲАДИС. Шариатда зоҳирдаги белгиларга қараб ҳукм чиқарилади. Бир ҳадиси шарифларида жаноб Расулulloҳ: «Кимики имон калимасини айтиб, Аллоҳнинг бирлиги ва менинг пайғамбарлигимга гувоҳлик берса, биз уни мусулмон ҳисоблайвераимиз ва молу жони омонда бўлади. Аммо мураса учун тилида гувоҳлик бериб, дилида имон-ишончи йўқ бўлса, унга биз айбдор эмас, ҳисобини Аллоҳ Таолонинг ўзи билиб қилур», деганлар. Шунга ўхшаш ҳоким, муфтий, қози каби ҳукм чиқарувчи масъуллар одамларнинг гувоҳликлари ва мавжуд ҳужжат-далиллар асосида ҳукм ишлаб чиқишлари жоиз ҳисобланади. Елғон гувоҳлик бериш, сохта ҳужжатлар уюштириш, фирибгарлик билан бировларнинг ҳаққини ўзлаштириш энг оғир гуноҳлардан ҳисобланади.

9-ҲАДИС. Одатда аёл киши ўз эрининг оила учун

ҳақни ундириб берган бўлсам, демак дўзах ўтидан бир бўлак олиб берган бўламан.

(Бухорий ва Муслим ривоятлари.)

9. Қайси бир аёл ўз эрини рози қилиб дунёдан ўтган бўлса, албатта у жаннат аҳлидан бўлур.

(Термизий ривояти.)

10. Ҳар кунини тонг пайтида икки фаришта осмондан тушиб, биринчиси: «Худоё, сахий, серэхсон кишиларнинг бойликларини зиёда қил!»,— деса, иккинчиси: «Худоё, мумсик, бахил кишиларнинг бойликларига қиргин келтир!»,— деб дуо қилади.

(Бухорий ва Муслим ривоятлари.)

11. Қариндошларингга мурувват қилиб яхшиликларининг дариг тутмай юрган бўлсанг ҳам, улар сенга нисбатан буларнинг аксини қилишаётган бўлсалар, шунингдек уларнинг камчиликларини кечириб индамай юрсанг ҳам, улар жоҳиллик қилиб сенга азият бераётган бўлсалар, сен бунга хафа бўлма. Шундай ҳолларга ҳам сабр-бардош қилиб бораверсанг, Тангри Таоло томонидан сенинг ёнингга бир ҳимоячи ва ёрдамчи фариштани таъйин қилиб қўяди.

(Муслим ривояти.)

қанчалик фойдали ва зарур шахс эканлигини доим ҳам тушуниб қадрига етавермайди. Аксинча, эридан нолиган, иззат-ҳурматини жойига келтирмайдиган бўлади. Баъзи эрлар ҳам ўз рўзғори ва фарзандларининг тарбияси учун аёл кишининг қанчалик аҳамиятли эканини идрок этмаган ҳолда, уни гўёки бир чўри ёки хизматкор даражасида кўрадилар. Бу ҳам яхши эмас. Бу ҳадисда эътибор эрни ҳурмат қилиб, унинг розилигини олишга қаратилган бўлса, бошқа ҳадисларда аёл кишини иззат-икром қилишга ҳам тарғиботларни кўп учратамиз. («Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари»даги 293-, 472, ҳадисларга қаранг.)

11-ҲАДИС. Ҳаёт тажрибаларидан маълумки, кўпинча бегоналардан кўра қариндошлар бир-бирларидан тезроқ аразлашиб қоладилар. Чунки улар ўзаро муносабатларида белгилаб қўйилган ҳақ-ҳуқуқларини яхши билмайдилар ёки билсалар ҳам, уларга риоя қилмайдилар. Қариндошлик алоқаларини узмай, ўртани арзимаган сабаб билан бузмай юришда фойда ва барака кўпдир. Бунинг учун эса бир-бирларидан ўтиб турадиган баъзи бир катта-кичик камчиликларини кечириб, айбу нуқсонларидан кўз юмиб юришга тўғри келади. Ҳадисда шундай фазилатга эга бўлишининг қийинлигини унга сабр-бардош қилганларга ҳамимоячи ва ёрдамчи фариштани таъйин этиб қўйилади, дейилмоқда. Бу жуда катта марҳамат, чунки Аллоҳ Таоло томонидан яхшилик қилиш учун қўйилган фариштанинг албатта инсонга фойдаси жуда кўп тегади.

Таржимон, изоҳ ва дастхат
муаллифи Абдулазиз МАНСУР.

رحملى ومهربان احمد نامى ايله

محمد عليه السلام اته لار:

۶- اگر آد ملار ظالم نینگ خلق که قیلا یا گان
جبر نینی کوره بسیا توریب اوننی تیب قویما سه
لار . اونینگ کسافتی دن انه تعالی هم که
برابر عذاب عقوبت یو باریشی ممکن .

(د ت ن)

۷- ظلم دن ساقلا نینگ لار . زیر که ظلم
قیامت کونی اوز ایگه سی او چون قویوق ظلمت
بولیب یولی که غاو بولادی ، بخیلایک قیزغان
چققلیک دن اوز اقمشینگ لار . سیز لار دن
آله نیگی اونگان قوم لار نینگ کو پچیلگی شو قیزغان
چققلیک و خیلایک سببل هلاکت گر او چرگانلار ،
بر بر لاری نینگ قنلار نینی تو ککانلار و حرام قیلیند
گان نرسه لار نی حلال که ایلانته گانلار . (م)

۸- مین پیغمبر بولگانیم بیان ، بری بر سیز لار
کبسی بر انسانن . مینینگ حضور میگه نراع
لا شیب حکم سوراب کیلیب تور سیز لار ، طبعی
که بر نینگیز ایکنی نینگیز دن سوز مال ، اوز دعوا
سینی اثباتلا شگه چقانراق بولیشینگیز ممکن .
مین ایسه سیز لار دن ایشینگان سوز میگه قاراب

حکم چقار اویرامن ، بیلیب قومینگ که سیز نینگ
نا توغری سوز نینگیز بیان برادر نینگیز دن برار بولک
حقنی اوندی ریب بیریگان بولسام ، دیک دوزخ
اوتیدن بر بولک آلیب بیریگان بولامن (ق)
۹- قیسی بر عیال اوز ایرینی راضی قیلیب
دنیا دن اونگان بولسه ، البته او جنت

اهلی دن بولور . (ت)

۱۰- هر کونی تا ننگ سیتی ده ایکی فرشته آسمان دن
توشیب ، برنجیسی : خدا یا سخی ، سیر احسان
کیشی لار نینگ بایلیک لار نینی زیاده قیل ،
دیسه ، ایچی سی : خدا یا ممسک ، بخیل
کیشی لار نینگ بایلیک لار گه قیرغین کبلیتیر ، دیب
دعا قیلادی . (ق)

۱۱- قریند اشهار نینگ که مروت قیلیب ،
بخشیلایک لار نینگ در یغ توکای یورگان بولسانگ
هم اولار سینگه نسبت بولار نینگ عکس قیلیش
یا تگان بولسالار ، شونینگدیک لار نینگ کچیلایک
لار نینی کچیریب ایندای یورسنگ هم اولار جابل
لیب قیلیب سینگه اذیت بیر ایا تگان بولسه لار ،
سین بونگه خفه بولمه ، شوندا ی حال لار که هم
صبر برداش قیلیب بار اویرسنگ انه تعالی

ҲУРРИЯТДАН МУХТОРИЯТГАЧА

Ўтган йили ойноманинг дастлабки сонларида тарих фанлари номзода Ҳ. СОДИҚОВнинг «Туркистон уч инқилоб даврида» номли мақоласи ёритилган эди. Қуйида эътиборингизга ҳавола этилаётган мақола унинг мазмуний давоми бўлиб, Февраль воқеаларидан то Туркистон мухториятигача бўлган ва ҳали тарихимизда ҳаққоний ёритилишини кутиб турган йирик мавзунини қисқача қамраб олади.

Ҳамдам СОДИҚОВ,
тарих фанлари номзода.

ИМПЕРИЯНИНГ ИНҚИРОЗИ

1917 йил Февраридаги Романовлар сулоласининг инқироzi мамлакатда катта ўзгаришлар бўлишидан далолат берар эди. Озиқ-овқатлар танқислиги, зарур моллар тақчиллиги тобора кучайиб бораётган бир пайтда чайқовчилик ҳамда қимматчиликдан энг кўп азоб чеккан меҳнат аҳли биринчилар қатори сиёсий курашга кўтарилди. Шу тариқа Ишчи депутатлари Советлари ташкил топди. Кейин аскар, деҳқон депутатлари Советлари юзага келди. Шаҳар ва қишлоқларда мусулмон депутатлари Советлари ҳам тузилиб уларга пешқадам ўзбек зиёлилари раҳбар бўлишди. «Шўрон исломия», «Турон» жамиятлари ҳам ўз атрофига мусулмон ёшларини бирлаштира бошлади. Турли-туман ташкилотлар, жамиятлар ва сиёсий фирқалар кундан-кунга кўпайиб борди.

Чоризм истибдоди, мустамлакачилик тузуми бўғиб ётган халқ ичидаги тараққийпарвар кучлар энди вулқондек портлаб, Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётида қудратли тўлқинни юзага келтирди. Инқилобнинг биринчи ойларидаёқ биргина Тошкентнинг ўзида 20 дан ортиқ ижтимоий-сиёсий ташкилотлар вужудга келди. Тошкент Эски шаҳарида 5 март куни зиёлилар ташаббуси билан «Ерлилар қўмитаси» тузилди, 8 мартда эса муаллимлар, шифокорлар, гумашталар ва хизматчилар жамиятлари ташкил топди. Андижонда «Озод халқ», «Ҳуррият», «Маърифат», Самарқандда «Муравважул ислом», Каттақўрғонда «Равнақул ислом» каби ташкилотлар юзага келди. «Улуғ Туркистон», «Турк эли», «Нажот», «Кенгаш», «Шўрон ислом», «Ҳуррият», «Тирик сўз», «Фарғона нидоси» каби нашрлар чиқа бошлади.

Туркистонли зиёлилар, хусусан шаҳар зиёлилари зўр фаоллик билан сиёсий ҳаётга киришиб кетдилар. «Еш сартлар», «Тараққийпарварлар» номли авваллари полиция рўйхатида турган ўзбек зиёлилари ва уларга эргашган миллий буржуазия — савдо-саноат доиралари ҳамда уламолар жойларда кенг халқ оmmasига таянган ҳолда сиёсий ташаббусни қўлга олдилар. Ҳар қандай тўғон, ҳар қандай тўсиқларни қўпориб ташлашга қодир инқилоб тўлқини домига аҳолининг барча табақалари тортила бошладди.

Вақтли ҳукумат Туркистонни мустамлака сифатида биллиб, унда ҳеч қандай ўзгариш бўлишини хоҳламади. Ул-

ка генерал-губернатори А. Н. Куропаткин ўз лавозимида қолаверди. Жойлардаги губернаторлар, ноҳия бошлиқлари ҳам аввалгидек мансабларида хизматни давом эттира берди.

Куропаткин 8 мартдаги буйруғида Вақтли ҳукуматдан янги фармойиш келгунча ўлка, вилоят ва ноҳиялардаги амалдорлар ўз вазифаларида қолиб, фаолиятларини давом эттираверишлари лозимлигини уқтирди. У полицияни милиция билан алмаштириш лозимлигини, маҳаллий ҳокимият идоралари қошида жамоатчилик қўмиталари ташкил қилиш кераклигини ҳам қистириб ўтди. Вақтли ҳукуматнинг адлия нозирини Керенский 1915 йилдаёқ Давлат думасида «Туркистон бу, Тула ёки Тамбов губернаторлари эмас, унга инглиз ва французлар ўз мустамлакаларига қарагандек муомалада бўлиш» кераклигини очиқчасига айтган эди. Вақтли ҳукуматнинг бўлғуси бош вазир хатто подшоҳ журъат этолмаган ишни ҳам қилмоқчи бўлди. Керенский вазирлар билан кенгашда Бухоро амири ва Хива хонлигининг ярим мустақиллигини ҳам тугатиб, уни Россия жумҳуриятига «қўшиб» олишни таклиф қилди. Худди шу мақсадда Бухорода Вақтли ҳукумат резиденти ва Хивада Россия ҳарбий комиссари лавозими жорий этилди.

Генерал Куропаткин Туркистонда инқилоб байроғи остида ниқобланган мустамлакачилик сиёсатини давом эттирди. У Самарқанд вилояти ҳарбий губернаторига 13 март куни йўллаган телеграммасида шаҳарлар бошқарувини тузиш борасида шаҳар думалари аъзолари (гласныйлар) сафида рус вакиллари камида ярмисини ташкил этиши зарурлигини уқтирди. Чунки, унинг фикрича, Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси русларга ўхшаб «оғир мажбурий ҳарбий хизматни ўтамайди, шунинг учун ҳуқуқда улар билан тенг бўлмаслик керак». Жойлардаги идораларга сайловларда ана шундай сиёсат юритилди. Бу эса маҳаллий миллатлар вакилларининг кескин норозилигини уйғотди.

Бухородаги Россия резиденти А. Миллер генерал-губернатор Куропаткинга йўллаган телеграммасида Янги Бухорода ижроия қўмитага 12 мартда бўлиб ўтган сайловларга 5 минг рус мусулмонлари қатнаштирилмаганлиги кескин норозиликка сабаб бўлганини ёзган эди. Бошқа рус фуқаролари билан тенг ҳуқуқда мусулмонларнинг қатнашувига йўл қўйилмагани аҳоли кайфиятини бузгани, улар бу сайловлар натижаларини бекор қилишни талаб қилиб, Россия Вазирлар кенгаши раиси, ташқи ишлар, ҳарбий вазирларга ҳамда Давлат Думаси мусулмон фракцияси раиси Таваккаловга телеграф орқали мурожаат қилишганини хабар қилди.

Туркистондаги рус аҳолиси ҳам эскича идорага, эскича бошқарув услубларига қарши кўтарила бошлади. Бу соҳада айниқса рус ишчи ва аскарлари фаоллик кўрсатишди. Аскарлар Амударё бўлимининг бошлиғи полковник Завитневични, унинг ёрдамчиси капитан Флавицкий ва пристав Омальдековни вазифаларидан бўшатишди.

Эски бозор. Аср бошларидаги Тошкент Эски шаҳари.

Самарқандда эса полициянинг жиноят қидирув бўлими бошлиғи, полиция офицерлари ҳамда пристав Ягодкин қамоққа олинди.

Тошкент ишчи ва аскар депутатлари Совети ижроия қўмитаси қарори билан узоқ йиллар давомида ўлкада подшоҳ тузумининг кўз-қулоғи бўлиб келган махфий полиция — Туркистон район муҳофаза бўлими бошлиғи полковник Волков ва унинг ходимлари қамоққа олинди. Жойларда эски амалдорларнинг ўрнига янгиларини тайинлаш жараёни Куропаткин ва унинг губернаторлари измидан чиқиб кетди.

Генерал-губернатор Куропаткин ўз кучини кўрсатиш ва Вақтли ҳукуматга садоқатини намойиш қилиш учун 18 март кунини ҳарбий намойиш ўтказди. Журналист Г. Цвиллинг ўз хотираларида бу воқеани шундай тасвирлайди:

— 1917 йил 18 мартда Тошкент гарнизонининг кўшинлари Собор майдонига (ҳозирги Қизил майдон — Ҳ. С.) саф тортиб чиқди...

— Вақтли ҳукуматга ур-р-а-а! — Халойиқ орасидан расмана кийинган кимдир чиқиб: «Яшасин демократик жумҳурият!» — деб қичқирди. У яна гапирмоқчи эди, Куропаткин ғазабидан ёниб кетди. Кўзига қон тўлди. У қўлини силтай-силтай, баралла қичқириб, ҳалиги беадаб нотиқнинг сўзини босиб кетишга уринди: «Мамлакатни идора қилиш усулининг ҳеч қандайни бизга ҳеч ким зўракилаб қабул қилдиролмади! Ифво бу!.. Таъсис мажлисигина бу масалани ҳал қилади. Биз тинчгина кутиб турамиз. Солдатлар индашмади.»

Куропаткин бу ўринда риёкорлик қилган эди. У ўз генераллари билан воқеалар ривожини «тинчгина» кутиб ўтирмай, балки йирик ифвогарликка тайёрланаётганди. У ўлкада «Мусулмонлар кўзғолон кўтармоқчи» деган овоза тарқатиб, русларни мусулмонларга қарши қўйишга, ўзаро ниҳоят кўзгашга уринмоқда эди. Генерал шу мақсадда кўзғолонга қарши «ҳимоя қисмлари» тайёрлаш ҳақида кўрсатма берган ва бу ғоя Туркистон ҳарбий округи штабида жадал ишлаб чиқиляётганди. Куропаткин марказдаги воқеалар ривожини кузатган ҳолда, Тошкентда империя мустахлақасини «озод Россия» учун бутунича сақлаб қолиш йўлида фаол иш кўрди. Улка, вилоятлар идоралари, янги жамоат ташкилотлари, инқилобий қўмиталарга жойлашиб олган рус шовинистлари, подшопаастлар орасида унинг маслақдошлари кўп эди. Бу ҳол айниқса Тошкент ишчи ва аскар депутатлари Совети ижроия қўмитасининг 30 мартдаги мажлисида яққол кўзга ташланди. Генерал-губернаторни мансабидан четлатиб, қамоққа олиш масаласи кун тартибига қўйилганда ижроия қўмита аъзолари Иванов, Закаменний, Динин, Булинский, Русанов кабилар Куропаткинни қаттиқ туриб ҳимоя қилишди. Мажлис бу масалани ярим кечагача муҳокама қилган бўлсада, бир қарорга келолмади.

Ишчи, аскар ва зиёлиларнинг кескин талабидан чўчиган шовинистлар Куропаткинни ўзлари қамоққа олиб, Петроградга жўнатишга қарор қилишди. Бу иш генерал-губернатор шахсий соқчилари бошлиғи, казак офицери Русановга топширилди. Тошкент Совет ижроия қўмитаси аъзоси Ясовул Русанов ўз бошлиғини қамоққа олгани ҳақида Советдаги ишчиларга маълум қилди.

Шу тариқа Туркистонда 50 йил давом этган генерал-губернаторлик идораси барҳам топди. 1917 йил 31 мартда ўлкада ҳарбий ҳокимият фуқаролик ҳокимиятидан ажратилди. Бу инқилобий демократиянинг катта ғалабаси эди.

ИСТИҚЛОЛ ВА ШОВИНИЗМ

Тошкентдаги воқеалар шиддати метрополия маркази Петроградни талвасага солди. Вақтли ҳукумат ўлка идорасига энди маҳаллий миллат вакилларини ҳам киритишга мажбур бўлди. 1917 йил 7 апрелда ўлкани бошқарувчи Туркистон қўмитаси тузилиб, унинг таркибига руслардан ташқари марказга садоқати синалган, Давлат Думаси аъзолари бўлган Алихон Букейхонов, Мухаммадjon Танишбоев, Садир Мақсүтов, генерал-майор Абдулазиз Давлет-

шин киритилди. Туркистон қўмитаси раиси лавозимига конституцион-демократлар (кадетлар) фирқаси арбобларидан Николай Шчепкин тайинланди. Туркистон қўмитаси эндиликда ишчи, деҳқон ва аскар депутатлари Советлари билан ўлкада қўшхокимиятчиликни гавдалантирди.

Ўзбек ва умуман мусулмон зиёлиларининг Туркистондаги чинакам йирик бу икки қутбга муносабати ҳанузгача тадиққ этилмаган. Аммо шуниси аниқки, «Тараққий-парварлар», «Ғайрат», «Турон», «Шўрон исломия» каби ташкилотларга уюшган ўзбек зиёлилари ўлкадаги ижтимоий-сиёсий ҳаётга Февраль инқилобидан кейин янада фаол қатнашиб, нуфузли роль ўйнаган.

Буни Пскентда рўй берган воқеалар ҳам рўй-рост тасдиқлайди.

1917 йил 26 мартга ўтар кечаси «Тараққий-парварлар» фирқаси раҳбарларидан Убайдулла Асадуллаҳўжаев, Норбўтабеков ва Собиржон Юсупов Пскентдаги участка пристави Ковдишевни инқилобий демократия номидан ҳибсга олишади. Шу ерда йиғилган ўзбек зиёлилари бир овоздан Пскент ноҳияси бошлиғи лавозимига прапорщик Бобобеков номзодини кўрсатишади. 26 март кунини эрталаб Пскентда катта митинг уюштирилиб, унда ноҳия ижроия қўмитаси сайланади.

Эллик йил давом этган мустахлақачилик тузумида ўзбекларга паст назар қараб келган, ўлкадаги истилочи миллат ҳокимлигига ўрганиб қолган рус амалдорлари, зиёлилари, ишчи ва деҳқонлари учун бундай кескин инқилобий ўзгаришлар «ҳазм» бўлиши қийин эди, албатта. Ана шунинг учун ҳам Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори, генерал-лейтенант Корульский ўзининг 27 мартда йўллаган рапортида Пскент воқеаларини ўзича бузиб шарҳлаб, «Тўйтепада рус ва маҳаллий аҳоли ўртасида муносабатлар кескинлашди», деган нотўғри хулосага келган эди.

Мусулмон, хусусан ўзбек зиёлилари дастлабки ойларда Февраль инқилоби чинакам ҳуррият беради деб ўйлаган ва Вақтли ҳукуматга ишонган эди. Ҳукуматнинг 6 мартда эълон қилган дастури уларга илҳом бағишлаган эди. Бу дастурдаги табақа-тоифавий, диний ва миллий маҳдудликни бекор қилиш, маҳаллий идораларни сайлашда умумий, бевосита, тенг ва махфий овоз бериш ҳуқуқини таъсислаш каби бандлар зиёлилар учун умид дарвозаларининг очгандек бўлди. Бу ишонч «Шўрон ислом» ташкилотининг I қурултойи (ёки I Умумислом ўлка қурултойи)да яққол акс этди. Қурултой Тошкентда 1917 йил 16 апрелдан 23 апрелгача ўз ишини давом эттирди. Қурултойда Туркистон мусулмон зиёлиларидан 150 киши иштирок этди. Қурултой ҳайъатига узоқ йиллардан бери юрт озодлиги ва маърифати учун курашган таниқли зиёлилар сайланди. Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Асадуллаҳўжаев, Собирали Лапин, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Шоаҳмадов, Собиржон Юсупов, Абдураҳмон Ҳамаев, Аҳмадбек Қўйбоқоров, Аҳмад Закий Валидов кабилар шулар жумласидандир.

Қурултойдаги бир неча муҳим масалаларда — Россияда янги идора усули, Таъсис мажлисига ҳозирлик, маҳаллий фуқаро идоралари, мактаб, мадраса, вақф ишлари, молия-иқтисод, озиқ-овқат, мардикорлар, ер-сўв ишлари, «Шўрон ислом» марказини тузиш, умуммусулмон қурултойига вакиллар юбориш ва бошқа долзарб муаммолар қизгин мунозараларга сабаб бўлди. Қурултой Вақтли ҳукуматга тўла ишонч билдириб, унинг Туркистонга онд тутган сиёсатини маъқулади. Шуниси қизиқки, Туркистон қўмитаси раиси кадет Николай Шчепкин қурултойни Вақтли ҳукумат номидан табриклади ва қурултой йўналиши кадетлар фирқаси дастуриламалига мос тушга-

нидан мамнулигини билдирди. Бу гирт лўттибозликнинг ўзи эди. Рус капиталининг йирик намоёнчаси Шчепкин бундан бир кунгина олдин Туркистон қўмитаси қошидаги ўлка кенгашида Туркистон мустақиллиги масаласига тўхталиб, қадетлар фирқасининг шунга оид фикрини баён этган эди:

«Туркистон мустамлака сифатида инглиз ва француз мустамлакаларига ўхшаш тузумда идора этилади» («Туркестанский курьер» газетаси, 1917 йил, 15 апрель). Зотан Вақтли ҳукумат ҳам, унинг думлари бўлмиш меньшевик ва эсерлар ҳам шундай фикрга монанд иш юритар эди.

Туркистондаги РСДРП меньшевиклар фракцияси ва социал-революционерлар [эсер] миллий масала бўйича қабул қилган резолюциясида «мусулмонлар қолоқ халқ бўлгани учун уларни узоқ келажакда ҳокимиятга яқинлаштириш мумкин, ҳозирча эса мусулмонлар учун маданий ўз-ўзини бошқариш ҳақидагина гапириш мумкин», дейилган эди. Буларнинг бари Туркистон қўмитаси раисига аён бўлса ҳам, Шчепкин уялмай-нетмай Вақтли ҳукумат Туркистон мусулмонларига таянишини гапириб, қурултой қатнашчиларига мусулмонлар автономияси — мухторияти берилишини ваъда қилди. Худди шу Туркистон мустақиллиги масаласи қурултойда кескин тортишув, баҳсларни уйғотди. Улка буткул мусулмон жумҳурияти бўладими ёки Россия федерацияси таркибида мухтор бўладими! Ҳар икки масала делегатларни икки қутбга ажратди. Муфти Маҳмудхўжа Бехбудий ўз маърузасида ҳар икки қутбни бирлаштириб мақбул қарорга келтиришга уринди. [Қаранг: «ФТ», 1989, 11-сон. «Баёни ҳақиқат»].

Бехбудий ўз сўзида Россия таркибида Туркистон жумҳурияти, унинг парламенти мажлиси муборавотни тузиш, мустақил қонулар чиқариш, миллий қўшин ташкил этиш вазифаларини олға суради. У қадим ва жадидни, яъни консерватор ва тараққийпарвар кучларни Ватан ғояси йўлида бирлашишга ундайди. Кексалар ва ёшларни иттифоққа, бир-бирини тушунишга ҳамда ҳамкорликка чорлайди.

Бехбудий 1917 йилдаги кучлар нисбатини таҳлил этган ҳолда ўз мулоҳазаларини очиқ баён этади:

— Вале ҳозирги Туркистон аҳволига қараганда, яна биз мусулмонлар русларнинг фуқароси ва раисси бўлган ўлкадек, алардан даст ва рижого қолурмиз. Колония [мустамлақот] қондаси ила бизни идора этурларки, бунга ўз ихтилофимиз сабаб бўлур. Бошқа халқлар ҳар дақиқа тараққий этмоқдаурлар. Такрор арз қилурмизки, ёш ва катталар бир бўлиб ишламоқ керак. Вале бизга на ҳуррият қолур, на-да мухторият берилур... Халқимизнинг ҳозирги ихтилофи мени дилхун этур, маъюс этур.

1917 йил баҳор ва ёз ойларида ўлкада синфий табақаланиш жараёни жадал туси олди. Сиёсий кураш саҳнасида ишчилар ҳаракати тобора етакчи ўринни эгаллай бошлади.

Туркистон шаҳарларида аста-секин мусулмон меҳнаткашлари ташкилотлари вужудга кела бошлади. Март ойининг бошларида Самарқанд Эски шаҳарида шаҳар ишчиларининг «Мусулмонлар клуби» ташкил топди. Уни халқ «Камбағаллар йиғилиши» деб атади. Клубга ўзбек зиёлилари раҳбарлик қилишди. «Мусулмонлар клуби» 1917 йил майида барча подшоҳ амалдорларини ишдан олиб, чор тузуми аппаратини йўқотиш ва унинг ўрнига Янги шаҳардагига ўхшаш 3 кишилик қўмита тузиш талабномаси билан чиқди. («Хуррият», 1917 йил, 4 май.) Март ойидаёқ демократик характердаги миллий ишчи ташкилотлари — Мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи Скобелев, сўнг Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ташкил топа бошлади. Мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи ва Мусулмон депутатлари советларида синфий кураш тажрибасини олган ишчилар билан бир қаторда тараққийпарвар ўзбек зиёлилари етакчи роль ўйнади.

1917 йил 1 май намоийши Тошкент шаҳри мусулмонлари ўртасида Хуррият, Тенглик, Биродарлик шиорлари кенг қулоч ёйганлигини ёрқин исботлади. Эски шаҳар ҳунармандлари, ишчилар, зиёлилар кўчаларга қизил байроқлар кўтариб чиқишди. Улар янги шаҳардан чиққан намоийишчилар билан бирга Тошкент Совети жойлашган

Марғилонда 1916 йил 10 июндаги халқ кўзғолони

«Хуррият уйи» олдидаги митингга бўлиб, унда руслар қатори ўзбек нотиклари ҳам сўзга чиқдилар. Шундан сўнг Эски ва Янги шаҳар намоийишчилари 1916 йилги миллий-озодлик кўзғолонида шаҳид бўлганлар мазори жойлашган Эски шаҳарга йўл олди. Ана шу шаҳидлар хотирасига митинг уюштирилди. «Улуғ Туркистон» рўзномаси бу воқеа «мусулмонлар онгида катта из қолдиргани» ҳақида бежиз ёзмаган эди. Худди шу кун рус мустамлакачилари сунъий равишда янги ва эски шаҳарга ажратган Тошкент янгитдан дўстлик асосида бирлашган эди.

Бу ердаги рус сиёсий партиялари ҳақида сўзлаганда социал-революционерлар [эсерлар]нинг таъсир кучи Туркистонда большевикларга қараганда устун бўлгани ҳам сир эмас. Туркистон большевиклари улар каби бой сиёсий кураш тажрибасига, нозик тактика усулларига эга бўлишмаган. Большевиклар ўз кучларини sanoat марказларида жипслаштирган ҳолда, олис қишлоқ ва овулларни ташвиқот ва ташкилий ишлар доирасига олишмади. Улар ҳатто маҳаллий миллатлар ишчиларидан чиққан пролетар кадрларга ҳам етарли эътибор билан қарашмади. Большевиклар ўзбек деҳқонлар синфини ўз тарафларига оғдириш учун ҳам ҳеч қандай фаолият кўрсатишмади, аксинча қишлоқларга мусодара ва контрибуция ўчоғи сифатида ёндошишди. Деҳқонларни миллий буржуазия ва уламолар таъсиридан сақлашга оид бирон-бир чора-тадбирлар кўришмади. Ҳолбуки мустамлака бўлган деҳқончилик ўлкасида пролетар инқилобий фирқанинг бош вазифаси деҳқонларни феодал-бойлар ва буржуазия таъсиридан ўз тарафига оғдириш эди. Пролетариатнинг қишлоқлардаги таянчи деҳқон, қарол ва камбағалларни уюштириш ва синфий курашини ташкил қилиш ўрнига, большевиклар деҳқонларга «йўқ синф» сифатида қарадилар. Кенг деҳқонлар оммаси шу тариқа инқилобий пролетариат курашидан четда қолди, ишчилар синфи фирқаси раҳбарлигида пролетариатнинг Туркистон деҳқонлари билан жипслашуви амалга оширилмади. Шу билан биргаликда мусулмон зиёлиларини РСДРП дастуриламалида эълон қилинган, миллатларни ўз ҳуқуқини ўзи белгилашдек муҳим банди байроғи остида ўз тарафларига жалб этишмади.

Туркистон большевикларининг ана шундай нуқсонлари ва заифлиги уларни узоқ вақт сўл эсерлар ва меньшевиклар билан давомли иттифоқига олиб келдики, бу иттифокда кўпроқ эсерлар устунлик қилди. Ишчи, аскар, деҳқон Советларининг таркибида устунлик қилган эсер ва меньшевиклар асосий масалаларда мустамлакачилик сиёсатини Советларда ўтказиб келишга муваффақ бўлди. Улар большевикларнинг миллий, сиёсий, иқтисодий масалаларда тутган йўлига халал бериб келишди. 1917 йил воқеаларида ана шу ҳолат ўз таъсирини кўрсатиб, келгусида хунук оқибатларга олиб келди.

[Давоми келгуси сонда]

ЎЗБЕК ДИЁРИНИНГ МУҚАДДАСЛИГИДАН...

Ўзбек диёрининг муқаддаслиги ва ўзбек халқининг оламга машҳурлиги, дастурхонининг тўкинлиги ҳам аввало шул бонсданким, бул диёрининг тупроғида азиз кишилар ўз оромгоҳини танлаган. Шундайлардан бири — узоқ ўтмишдаги бобокалоним Маҳдуми Аъзам тахаллусли Хожаги Аҳмад тўғрисида форсча қадимий бир китобда ҳикоя қилинади. Унда ёзилишича, Бобур Мирзо салтанатига қудратли душман ҳужуми хавфи маълум бўлади, шунда вазир Амир Дарвешмуҳаммад айтади: «Қанча шариятга хилоф ишлар биздан ўтган бўлса, тавба-тазарру қилиб, ходованди даргоҳига ва Хожাগон қудсу сарех арвоҳларига мурожаат қилайлик». Подшоҳ фармони билан ҳаммалари тоат-ибодат қилиб, ихлосу эътиқодларини изҳор этибдилар. Шундан сўнг Бобур тушида фариштасифат, нуруний бир азизни кўрибди. У айтибди: «Хожাগон қудсу сарех арвоҳлари сенга мадад учун мени юбордилар, кўнгулни мустаҳкам тут ва ёғийга ҳужумга ўт». Бу азизнинг айтганлари бўлиб, душман мағлуб этилибди. Бобур туш таъбирини сўраганда вазир Амир Дарвешмуҳаммад айтибди: «Подшоҳим, ул азиз Хожаган (Нақшбандий) тариқатининг раҳномаларидан бўлурлар, қуввату қудрат ва каромат соҳиби турурлар. Ул зот авлиёдорлар, исми мубораклари Хожаги Аҳмадким, ҳозир Самарқанднинг Даҳбед қарясида турурлар. Подшоҳ Бобур ўз амалдори Амирқўзини мактубда икки абёт билан ул зотнинг мулозиматига жўнатибди (форсчасидан камина таржима этган):

Дарвеш! Сенга нисба бўлсак ҳам йироқ,
Қалбларда эътиқод қайнар чун булоқ.
Дема шоҳу дарвеш нечун тенг турур,
Шоҳ бўлсак ҳам дарвешларга бандамиз бироқ.

...

Нафс ҳавосини дебон ҳар куйдаким юргандамиз,
Дилда доим изтироб, дин олдида шармандамиз.
Бир назар бул хастадил мухлисларингга ташлаким,
Ҳарна бўлса биз азалдан Хожаларга бандамиз.

Амирқўзи Хожаги Аҳмадга подшоҳ саломини етказиб, унинг жангда қандай қилиб кўмак берганини аниқлашга уринади. Китобда шундай дейилган: «Ҳазрати Эшон (Хожаги Аҳмад) подшоҳга ёрдам қилган кечалари ўз харамларидан чиқиб, хонақо саҳнасига ўлтириб, асҳобларга айдилар: бу кеча биз Ҳазрати Хожাগон иноятлари бирлан Бобур подшоҳга ёрдам қўлини узатдикким, буни тарихга ёзингиз».

Даҳбед қайдаю Ҳиндистон қайда! Айтишларича, мистика оламининг айрим кучли намоёндалари ғайриоддий қобилиятга эга бўлиб, олдиндан сезар, пешгўйлик қилар, фикрни узоқ масофадан туриб ўқий олар эди. Ибн Сино айтади: «Улар нарсаларга, махлуқотга, одамзотга, табиатга дуохонлик билан таъсир этадиган кучга эгадирлар». Уша жангда ҳеч қутилмаган жойда кучли қуюн пайдо бўлиб, беҳисоб душман лашкари қўл-сёғини ҳаракатлантиролмайдиган аҳволга тушганидан Бобуршоҳ фойдаланиб, уни енгган. Хуллас, Бобур эътиқод қилган бу авлиё 1460 йилда туғилиб, 1549 йилда вафот этган. (Мавлоно Маҳдуми Аъзам (Хожаги Аҳмад) силсила тарзида имом Ҳусайн ибн Али ибн Абу Толибга қадар етиб бориши «Жоме-ул мақомат» китобида келтирилган). Унинг оромгоҳи Самарқанднинг Даҳбед деган жойида бўлиб, вайронага айланиш арафасида. Бобурнинг руҳу хотираси ўз халоскорининг қай аҳволда ётганини кўриб изтиробда бўлса керак. Умидвормизки, эътиқоди, имони соғлом бўлган ўзбек биро-

дарларимиз бу қабрни обод айлашади. Чунки азиз кишилар ўз оромгоҳларини ўзбек тупроғидан бежиз танлашмаган.

Илёсхон ибн ҒОЗИХОН тўра,
муҳандис, Ленинобод.

ОШКОРАЛИК ТҮЛҚИНИДА

Бор ҳақиқатни ошкора айтадиган давр келди. Ошкора чиқишлар жумҳурият рўзнома ва ойномаларида бўлиб турибди. Журналистлар, шоиру адиблар, ҳукуматимизнинг кўпчилик раҳбарлари янгиланиш, покланиш борасида фикр-мулоҳазаларини ўртоқлашмоқдалар. Ишлаганига яраша ҳақ ололмай, ғинг демай, тишини тишига қўйиб, ўзи тезак ёқиб, газини бошқаларга бериб келган ўзбеклар юртида бугун қайта қуриш. Ҳамма бундан кейинги ҳаётимиз қандай бўларкин деб интизор кутмоқда. Дўконларда оддий зарур нарсалар йўқ, деҳқоннинг пули кўпаймаяпти. Устига устак бозор иқтисодиётига ўтиладиган бўлса, уларнинг турмуши нима бўлади, баттар қашшоқлашиб кетмайдими, деган ўй тинчлик бермаяпти. Қишлоқликлар ҳали ҳам ғинг дейишмай, деҳқончилигини қилиб юришибди. Улар раҳбарларимиздан катта умид қилишяпти. Атрофдаги ўзгаришларга бефарқ қараб, «ҳеч нарса ўзгармайди, яна эски ҳаммом, эски тос» қабилида қўл силтаганлар ҳам беҳисоб. Хали-ҳамон кўрқиб, юрагидагини айтолмай, ўзлигини англамай юрганлар ҳам кўп. Очиғи, қишлоқ одамларининг кўпчилиги пассив, суст, кўзлари хали уйқуда. Бу борада «Фан ва турмуш»да бериб борилаётган жиддий мақолалар халқимизни уйқудан уйғотмоқда. Айниқса, суҳбатларда Шоди Каримов, Хуршид Даврон, Саид Мурод, Муҳаммад Солих, Зоҳир Аълам, Аҳмад Аъзамнинг чиқишлари кенг халқ оммаси ўртасида қувватланяпти. Улар жумҳуриятимизнинг келажак йўлини далил-исботлар билан кўрсатиб, камчилик ва хатоликларнинг сирасорини, турғунлик йилларида йиғилиб қолган муаммолар гирдобидан чиқиш йўлларини тушунтиришга ҳаракат қилишяпти. Тўлиқ мустақиллик бўлсагина халқимиз тўқфаровон яшашини англатишмоқда. Қафасдаги қушга ҳар замонда овқат солиб турганингиз билан, барибир у қафасда-да! Шунинг учун бу қафасдан озодликка чиқиш, эркин парвоз қилиш зарур.

Набижон ТОЖИБОЕВ,
Учкўрғон ноҳиясидаги Яшиқ қишлоғи,
II-тоифа ногирони

УЗР СЎРАЙМИЗ

ҲУРМАТЛИ МУШТАРИЙ! Агар разм солган бўлсангиз ўтган йил 12-сонда берилган 1991 йилги йилномада (календарь) техникавий сабаб тўфайли 21 март, яъни табаррук Наврўз байрами оддий кун сифатида берилган. Маълумки, жумҳурият ҳукуматининг қарорига мувофиқ бундан буён 21 март миллий байрам сифатида нишонланади, ва у дам олиш кўни деб эълон қилинган. «Фан ва турмуш» ойномаси муҳарририяти Сиз азиз муштарийлардан шу хато учун узр сўрайди.

ИСПАНИЯНИ КЕЗГАНДА

Фавворалар ичида энг ажойиби Сибелес майдонидаги «Сибелес» фавворасидир. Унда йўлбарслар қўшилган аравада осмон ва ер қизи, Сатурн хотини, Юпитер онаси, Нептун ҳамда Плутонлар ҳолати акс эттирилган. Парижга борганимда кўрган Эйфель минораси, Қоҳирадаги қадимда фиръавнлар дафн этилган эҳромлар ва Деҳлидаги Қутб минораси шу пойтахт шаҳарларнинг рамзи ҳисобланса, «Сибелес» фаввораси орқасида қад кўтарган мухташам Алькапа арки устидаги афсонавий худоларга тенглаштирилган аёл шакли Испанияда чиқаётган кўпгина китобларда, расмларда акс эттирилган. Бунини мадридликлар «Мадриднинг боқий келини» деб аташар экан.

Араблар ҳокимлиги даврида испан шаҳарларида кўплаб мачит, йўл, карвонсарой, кўприк, ўзга давлатлар билан савдо-сотиқ алоқаларини кучайтириш мақсадида денгиз қирғоқларида кема тўхтайдиган портлар қурилади. Булар ичида энг диққатга сазовори ва ҳозиргача яхши сақланиб қолгани Кордовадаги мачитдир. Ҳар йили дунёнинг турли мамлакатларидан Испанияга келувчи миллионлаб сайёҳларнинг фикри-зикрини лол қолдирувчи, юксак дид билан қурилган меъморчилик ёдгорлиги дунёда муболағасиз бетакрор буюк қасрдир.

Мен дунёдаги машҳур Кўк мачит (Истамбул), Ал-Азхар (Қоҳира), Омаёд (Дамашк), Жоме (Деҳли) мачитлари, Калькуттадаги уч қаватли мрамрдан қурилган катта мачит, Марокаш ва Жазоир шаҳарларидаги мачитларни кўрганман. Уларнинг ҳаммаси бир мақсад учун, яъни беш вақт номоз ўқиш учун бунёд этилган бўлса-да, меъморий услуби ва маданият жиҳатидан бири иккинчисига ўхшамайди. Лекин Кордова мачити ўзининг кўркамлиги, салобати билан минглаб усталару олимларнинг дин арбобларининг эътиборини жалб этиб, юз йиллар мобайнида ислом дини давлатларида мачит қуриш борасида буюк ёдгорликдир. Юқорида тилга олинган мачитлардан ҳар бирининг хонақосига 8—10 минг киши сиғади. Айрим мачитлар олдидаги очик майдончаларда ҳайит кунлари 100 минггача киши номоз ўқиши мумкин. Кордова мачити эса мен дунёда кўрган мачитларнинг ҳаммасидан ҳам катта. Унинг хонақосига 30 мингдан ортиқ киши сиғади. Мачит 785 йили қурилган ва кейинчалик кенгайтирилган. Дарвоқе, бу мачитнинг устида гумбаз йўқ, томи ҳам текис эмас. Том остидаги хонақода ўз вақтида киши қучоғига сиғмайдиган 1013 та тош устун бўлиб, улар афсонавий ҳикоялардаги ўрмонларга ўхшайди.

Минг афсуски, 1236 йили араблар Кордовадан католиклар томонидан ҳайдаб юборилгандан кейин жаҳонда тенги йўқ бу мачитда ибодат қилиш деярли тўхтади. Аҳолининг норозилиги ва катта қаршилигига қарамай, 16-асрдан бошлаб бу мачитни католиклар черковига айлантириш борасида қурилиш ишлари бошланиб, 17-асргача давом этди. Готика услубида қайта қурилиш натижасида тош устунлардан 157 таси олиб ташланди ва ўрнига черков ибодатхонаси барпо қилинди.

Дарвоқе, католиклар мачитни қайта қуриш баробарида шаҳарда янгидан готика услубида 14 та черков бунёд этишди. Уларнинг миноралари шаҳарнинг узоқ чеккаларидан ҳам кўзга ташланиб туради.

Яхудийлар Испаниядан аллақачон ҳайдаб юборилганлигига қарамай, уларнинг Кордовадаги ибодатхонаси— синагога яхши сақланган. У ҳозир ёдгорлик сифатида сийёҳлар эътиборини жалб этади.

Испаниянинг асосий даромади хорижий сайёҳлардан олинадиган доллар ва песет бўлгани учун уларга маданий-маиший хизмат қилиш жуда яхши йўлга қўйилган. Диққатга сазовор ҳар бир кўча, майдон ва ҳайкал ҳақида бу ерга ташриф буюрган сайёҳга ҳикоя қилиб берилади.

Испаниянинг деярли ҳамма вилоятларидаги катта шаҳарларда, жумладан Мадрид, Севилья, Толедо, Кордова ва

Давоми. Боши ўтган сонда.

бошқа шаҳарларда буқа билан олишув— коррида учун махсус стадионлар қурилган. Томоша кўриш ҳақи 1 мингдан то 15 минг песетгача (1000 песет— 5 сўм 30 тийин).

Коррида 3 қисмдан иборат. Биринчи қисмда пикадор (буқа шохи зарбидан муҳофазаланган отлик киши) қўлидаги найзани буқага санчиб, уни газаблантирар ва ҳолдан тойдирарди. Шу вақтда 3 та ёрдамчи ҳар бири иккитадан қилишни буқанинг бўйнига тиқиб, қонини, ҳаттоки гўштини чиқариб юборарди. Матадор эса бир қўлидаги қизил алвон билан буқага қарши курашади. Айтишларича, буқа дунёни асосан қора ва оқ рангларда кўради. Буқа кўз олдида хил-пиллаб турган қизил матони ўзининг ашаддий душмани биллиб, бир жойда турган матадорга эмас, балки қизил матога ташланади, узоқ кураш натижасида буқа ҳужумда йиқилади, чўккалайди ва яна туради. Устига санчилган қиличлар лопиллаб қон оқишини тезлатади. Томошабинлар буқа ҳужумини чаққонлик билан четлатган тореро санъатига қойил қолиб, уни олқишлашади. Кураш охирида тореро ханжар билан югуриб бориб буқани тил тортмай ўлдириш учун гарданидаги томирига ханжар уради. Агар мўлжал тўғри олинган бўлса буқа бир неча дақиқадаёқ жон беради. Шунда стадион томошабин олқишидан ларзага келади. Борди-ю ханжар нотўғри урилиб, буқа ўлмас, томошабинлар бақиршиб, матадорни мазах қилишади.

Бир ханжар уришдаёқ буқани ўлдирган матадорнинг обрўси баланд. Таомилга кўра, унга ўзи ўлдирган буқанинг бир қулоғини, агар томошабинлар жуда қойил қолиб, талаб қилишса, иккинчи қулоғини ҳам кесиб ҳадя қилишади. Бордию томоша кўраётган мамлакат президенти ва ҳукумат раҳбарлари ҳам матадор санъатидан мамнун бўлишса, ўша ўлдирилган буқанинг думини, ҳатто оёғини ҳам кесиб беришади. Бундай олий мукофотга камдан-кам матадорларгина сазовор бўлишади.

Айтишларига қараганда, ҳар бир машҳур чаптаст матадор буқа билан олишувда қатнашгани учун бир неча миллион песет олади. Уларнинг уйидаги махсус музейда ўзи ўлдирган буқаларнинг совға қилинган қулоқлари ва оёқлари, думлари осиб қўйилади. Хуллас, ҳар бир матадор шўррати шу музейда осиб қўйилган буқа қулоқларию оёқлари ва думларининг сони билан белгиланади.

Номдор матадорлар ҳар йили жанубий Франция, Португалия, Мексика ва бошқа мамлакатларда сафарда бўлиб, буқа билан жанг қиладилар.

Коррида учун ҳар қандай зотли буқалар тўғри келавермайди. Шунга кўра, Испанияда буқачиликка ихтисосланган

Севилья шаҳрида араблар бунёд этган Алхазар қасри боғи.

600 та хўжалик мавжуд. Уларда коррида учун юз йиллар мобайнида ҳосил қилинган махсус зотли буқалар 4—6 йил боқилади ва оғирлиги 530—600 килограмм бўлганда майдонга чиқарилади.

Мамлакат бўйлаб саёҳатимиз чоғида Испаниянинг ҳамма вилоятларида баланд жойларга фанер ёки металлдан ишланган катта қора буқа шакли ўрнатилганлигини кўрдик. У Испания рамзи сифатида бир неча чақиримдан кўриниб туради.

Испания қонунига биноан 14 ёшгача бўлган болаларнинг буқа билан олишувни стадионга бориб томоша қилиши ман этилган. Лекин ҳаётда бу қонунлар тез-тез бузилиб туради. Болалар буқа билан олишувни ойнаи жаҳонда томоша қилиш билан чекланмай, балки бевосита буқа билан олишувда иштирок этишмоқда. Жумладан, корридан жинидан ёмон кўрадиган бир оиланинг Хуан Педро Галан исмли 10 яшар боласи Сандукар шахрида ўтказилган буқа билан олишувда 220 килограммми буқага қарши курашиб 4 та кулоқ, дум ва 85 минг песет пул олган. Томошабинлар олқишини назарга олиб Хуан билан яна учта корридада қатнашишга шартнома тузишган. Бола иккинчи курашда 750 минг песет ишлаган. Уша йили Андалузия вилоятининг турли шаҳарларида 14 марта корридада иштирок этиб, 37 та кулоқ, 11 та дум ва оёқ, бир неча миллион песет ютган. Коррида ишқибозлари уни Лотин Америкасига олиб кетишди.

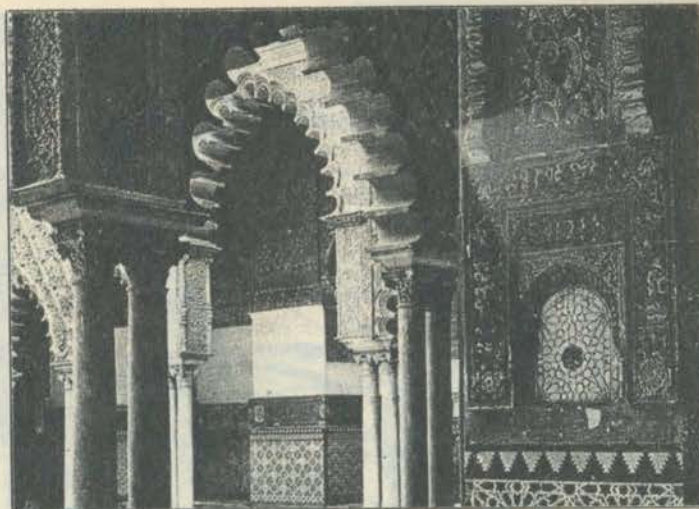
Испанияда бўлган вақтимизда бизга бирорта sanoat корхонасига кириш насиб бўлмади. Лекин саёҳат давомида йўл-йўлакай айрим sanoat корхоналарини кузатишга муяссар бўлдик. Масалан, Севилья шаҳри яқинида пишиқ ғишт ва керамика плиталари ишлаб чиқарувчи заводлар ёнидан ўтдик. Уларда асосий ишлаб чиқариш жараёнлари машиналар ёрдамида бажарилмоқда. Тайёр бўлган ғовак ғишлар 100—200 тадан қилиб полиэтилен плёнкаларига ўраб қўйилган. Кўчада ғишт юк машиналарида плёнкага ўралган ҳолда ташилмоқда.

Мамлакатни кезар эканман мумкин қадар Испания билан Ўзбекистон деҳқончилигини хаёлан солиштираман. Зеро, Ўзбекистон каби Испаниянинг ҳам деҳқончилик асосини суғорма зироатчилик ташкил қилади. Жумҳуриятимизда суғориладиган майдон 4,2 миллион гектар, Испанияда эса 3 миллион гектар атрофида. Баҳорикор ерлар бизда 1,5 миллион гектар, Испанияда эса бирмунча кўпроқ. Шуниси диққатга сазоворки, Испания ана шу ерлардан унумли фойдаланиб, ўзининг 39 миллионлик халқини ва хорижий мамлакатлардан ҳар йили бу ерга келадиган 50 миллион сайёҳни боқади, қолаверса айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бошқа мамлакатларга сотади.

Сувдан фойдаланишнинг батартиблиги мени ҳайрон қолдирди. Суғориладиган ерлар майда деҳқон хўжаликлар, ижарачилар ва катта ер эгалари қўлида бўлишига қарамай, сувдан фойдаланиш ҳуқуқат чиқарган махсус қонун асосида амалга оширилади. Испанияда ҳатто вазирликларнинг ҳам сувдан фойдаланиш қондасини бузишга мутлақо ҳаққи йўқ. Айтайлик, агар бирор деҳқон қонунга хилоф равишда мўлжалдагидан ортиқроқ сув олса, ўша деҳқон ўзи яшаётган ҳудуд жамоасининг ҳукми билан 6 ойгача сувдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинади. Испания далаларида Ўзбекистондагидек сув тўлиб оқаётган катта-кичик каналлари деярли кўринмайди. Сув далаларига пластмасса қувурлар орқали юборилади. Қишки ва баҳорги қор-ёмғир сувлари сув омборларига тўпланиб тоза сақланади, ундан ичишга ва суғоришга фойдаланилади. Кўпчилик шаҳарларда артезиан қудуқлари мавжуд. Ҳатто айрим далаларга сув тортувчи насос ўрнатилган.

Экин Ўзбекистондагидек жўяқларга сувни оқишиб, лиммо-лим тўлдириб суғорилмайди. Ёмғир усулида суғориш кенг тарқалган, бунда сув жўяқларда оқишиб суғоришга нисбатан 2 ҳисса кам сарфланади, бинобарин, ернинг шўрланиши ва ботқоқланиши барҳам топади. Шунингдек, томчилаб суғориш, ер остидан пластмасса ичакларда сув юбориб суғориш ҳам кенг тарқалган.

Зайтун ёғи ишлаб чиқариш бўйича Испания шуҳрат қозонган. Бу жиҳатдан у жаҳонда биринчи ўринда туради. Ҳар йили 500 минг тоннага яқин зайтун ёғи ишлаб чиқари-

Қасрнинг ички кўринишларидан.

либ, унинг бир қисми чет мамлакатларга сотилади. Зайтун дарахти катталиги жиҳатдан ўрикни эслатади, лекин барги майда, худди жийданикига ўхшаб.

Испанияда етиштириладиган ёнғоқ, бодом, хандон писта ҳам диққатга сазовор. Хандон пистанинг катталиги биздагидан икки марта йирик ва мазалироқ. Эльче шаҳри атрофи Европа қитъасида хурмо пишиб улғурадиган ягона жойдир. Испанияда сабзавот каби мевалар ҳам унчалик қиммат эмас. Бир килограмм узум, олма, нок, банан, апельсин 150—250 песо, ёнғоқ, ер ёнғоқ, амальсин, бодом, пистанинг бир килограмми 300—500 песо.

Мамлакатда 13 миллионга яқин машина бўлиб, уларнинг кўп қисми шаҳарлардадир. Фақат Мадриднинг ўзида 2 миллионга яқин машина бор, бинобарин, ўртача 2 кишига битта машина тўғри келади.

Мадридда 1919 йили метро қурилган. Ҳозир бу ерда метро йўлининг масофаси 70 километр ва бекатлар сони 100 дан ортиб кетди. Метрода чипта нархи 65 песо.

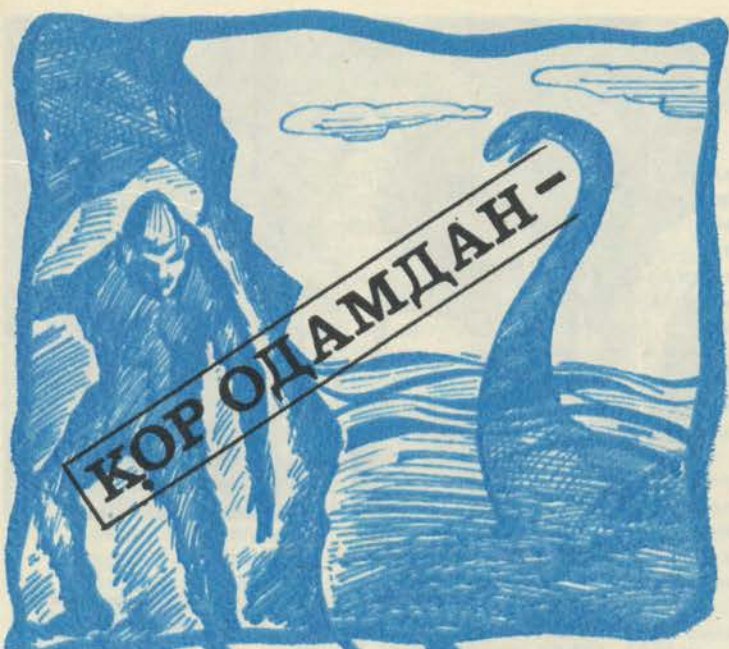
Испанлар деярли чой ичишмайди, қаҳвахоналарда кофе, какао ичишади. Тонг отгандан ярим кечагача қаҳвахоналарда асосан вино ичилади. Мадридда ва бошқа бир қанча шаҳарларда бўлганимизда кўчада думалаб ётган ёки гандираклар юрган маст ҳолатдаги биронта кишини кўрмадик. Кўча-кўйда маст ҳолатда юриш ўша киши ва унинг оиласи учун катта уят ҳисобланади. Шу боисдан бўлса керак тўй-тантаналарда кўп ичиб кайфи ошиб қолган кишини тезда уйига элтиб қўйишади.

Испания шаҳарларидаги аксари оилаларда меҳмон уйда кутилмас экан. Меҳмон ҳар қандай ардоқли бўлмасин, уни, ҳаттоки меҳмон бўлиб келган ота-онасини ҳам қаҳвахона ёки ресторанга олиб бориб меҳмондўстлик кўрсатишади.

Испанлар армияда хизмат қилишга 19 ёшдан то 27 ёшгача мажбурий равишда чақирилади. Айрим ёшлар, жумладан, диний эътиқодига кўра армияга бормаслиги мумкин. Бундай ҳолларда улар «қизил хоч» жамиятига мажбурий равишда аъзо қилиниб, тегишли ишларга жалб этилади. Армияда хизмат қилиш муддати 1 йил. Аскар ҳар ойда 2 марта уйига бориб келиши мумкин.

Испанияда тарихий обидаларни эъзозлаш яхши анъанага айланган. Қироллар, уларнинг оиласи, рассом, композитор, халқ қаҳрамонлари, сайёҳ, олим, ёзувчи, асар қаҳрамонлари ва бошқалар шарафига ўрнатилган ҳайкаллар мамлакатнинг ҳамма шаҳарларида тез-тез учрайди. Уларни халқ эъзозлайди. Шу нуқтаи назардан жумҳуриятимиз тарихида из қолдирган саркардаю алломалар, санъат соҳибларию ёзувчилар, шоирлару уруш қаҳрамонларига ҳайкаллар ўрнатилса, халқимизнинг ўз-ўзини англаши, ватанпарварлик туйғусини мустаҳкамлаш ва ақлий доирасини кенгайтиришга баракали ҳисса қўшилган бўлур эди.

Зиёвуддин АКРАМОВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
жугрофия фанлари доктори, профессор.

ҚОР ОДАМДАН

Еркин НУРИДДИНОВ,
фалсафа фанлари номзоди.

Ҳарбий хизматчининг оиласи истиқомат қилаётган хонадонда ўз-ўзидан ғалати воқеалар бошланган. Қанчалик маҳкам ёпиб қуйилмасин, хона эшиклари очилиб қолар, тунда оила аъзоларининг ҳаммаси ётганига қарамай, кимнингдир қадам товушлари яққол эшитиларди. Шунингдек, балиқлар тинч бўлса-да аквариумдаги сув ўз-ўзидан чайқала бошлар, телевизор антеннаси ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ тебранар ва эгилар эди. Ҳамма ўрнида ётган қор-қоронғи бир кечада эса хонадон соҳибаси тўсатдан остонада туман пардасини кўриб қолган, кейин бу парда одам шарпасини олган. Аёл бу ҳодисани бирон-бир қўрқувсиз кузатиб турар экан, шарпа аста-секин силжий бошлаган. Шу аснода қизиқиши азбаройи устун келганидан аёл чироқни ёққан-у шарпа сирли равишда ғойиб бўлган. Бу ҳодисалар аслида, оила аъзоларининг айтишича, бир кун 4 ёшли қизчалари уй ичида ўз иборасига кўра, «кийими йўқ оппоқ одам»ни кўрганидан бошланган экан. Шундайгина ёнида турган бувиси неварасининг қўрқиб кетганидан жабланган, лекин ўзи ҳеч нимани кўрмаган.

Тадқиқот гуруҳимиз шу хонадонда бўлганида биорамка («Г» ҳарфи шаклида одатда металлдан ясалган мослама) яққол бурила бошлади ва ҳатто ўз ўқи атрофида айланиб ҳам кетди. Бу эса ушбу хонадонда ғайритабиий нимадир борлигини, полтергейстнинг қайси бир туридир кечаётганини кўрсатарди.

Энди бу ўринда ҳулоса чиқаришга шойилмай, ғайритабиий ҳодисаларнинг яна икки гуруҳи тўғрисида сўз юритсак. Фақат шундан кейингина бу хил мўъжизаларни у ёки бу даражада изоҳлашга ёрдам берувчи ўз фаразимизни айтишга уриниб кўрамиз.

Ғайритабиий ҳодисаларнинг учинчи гуруҳи шундан иборатки, ер юзидан аллақачонлар йўқолиб кетган ҳайвонлар вақти-вақти билан кураи арзнинг турли (чамаси, ўзлари учун қулай) жойларида пайдо бўлиб қолаётир. Булар ҳаммага маълум Лох-Несс маҳлуқи, қор одам ва бошқа хил криптозоологик ҳодисалардир.

Бунақанги ҳодисалар бизнинг ўлкамизда ҳам кузатилаётир. Қор одам Помир ва Тяньшань тоғларида пайдо бўлиб туриши ҳақида муштарийлар матбуот орқали хабар топгандирлар. Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ ноҳиясида эса ҳақиқий аждарҳо билан учрашув юз берди. «Молодая смена» ойномасининг 1990 йилги 2-сонида журналист Н. Тиловов бу воқеани куйидагича тасвирлайди:

«Бир сафар дара тубида айланиб юрарканман юқорида яна ўша таниш ёғдуни кўриб қолдим. Қишлоққа қайт-

(Боши ўтган сонда)

ганимда эса мактаб қоровулига дуч келиб, нималарни кўрганим ҳақида икки оғизгина гапириб бердим.

— Қани, юринг-чи, биргалашиб кўриб боқайлик, — дея таклиф қилди у, ҳар эҳтимолга қарши арқон ҳам олди.

...Қоялар ортидан сирли ёғду яққолроқ кўрина бошлаганда эса у мёндан олдинга ўтиб кетиб, юқорига кўтарила бошлади.

...У ёғига воқеалар шиддатли тус олди. Кўп ўтмай дов-юрақ қоровул ўқдай учиб келаётганини кўрдим, унинг ранги оппоқ, ниҳоятда қўрқиб кетган, ҳансираб нафас оларди.

— Нима бор экан ўзи у ерда? — деб қичқирдим олис-даноқ.

— Аж... аждарҳо! — капалаги учиб кетган қоровулнинг тили айланмасди. — Б... бўйнидаги... т-тангачалари т... тангадек й...йарқирайди!..»

Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, шу кунларда юз берган воқеа бу! Беихтиёр ўйлаб қолсан, киши: эртақлару афсоналарда, умуман, халқ оғзаки ижодида аждарҳо ҳаммиша бўлиши бежиз эмасдир балки? Одамлар қадим замонларда ўз кўзлари билан кўришмаганмикан бу ғаройиб маҳлуқни?

Бу хил мулоҳазадан кейин албатта бир савол туғилади: модомики биз билан ёнма-ён яшаётган экан, бу мавжудот нима учун шу пайтгача илм-фанга маълум эмас? Эҳтимол, аждарҳо билан қор одамнинг сирини биттадир?

Маълумки, қор одам жумбоғи устида хилма-хил соҳага мансуб кўплаб олимлар бош қотиришмоқда, сафарларга отланишмоқда, кимлардир унинг изларини топишяпти, ҳатто қор одам ёнгиналарида турганини сезишяпти ҳам, лекин уни кўриш камдан-кам одамгагина насиб этаяпти, қўлга тушириш ҳақида-ку умуман гапирмаса ҳам бўлади. Шунингдек, одамсимон бу мавжудотнинг скелетини ҳам шу пайтгача ҳеч ким топа олмаган. Бу хил далиллар эса мушоҳадамизга муайян йўналиш беради.

Мисол учун, қор одамни қўлга тушириш мақсадида махсус тузилган навбатдаги сафар қатнашчилари ҳам куруқ қайтишди. Лекин ҳамма бир оғиздан таъкидлаб ўтганидек, шу ғалати мавжудот бор деб тахмин қилинган дарада бўлишганида сафар қатнашчиларининг бари ҳаммиша ўзини ёмон ҳис қилиб юрган. Бундан ташқари, кўпчиликнинг иштаҳаси, уйқуси йўқолган, юрак уриши тезлашиб, қон босими ошиб кетган. Ваҳоланки, уларнинг ҳаммаси чиниққан кишилар эди.

Бу хил далиллар қор одам пайдо бўладиган ёхуд шунга ўхшаш ҳодисалар юз берадиган жойларда физик характердаги қандайдир ўзгаришлар вужудга келмасмикан, деган фикрни туғдиради. Бунга эса бу мавжудотлар бизнинг оламга бошқа фазовий-вақт сатҳидан ўтиб қолиши сабаб бўлиши мумкин.

НОЁБ ҚОБИЛИЯТЛАРГАЧА

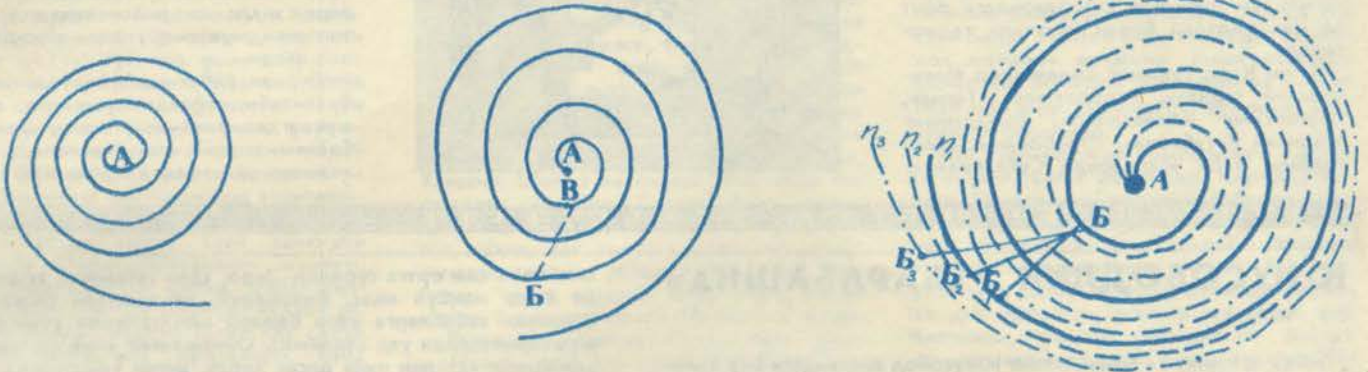
Н. Фёдоров, К. Циолковский, В. Вернадский каби таниқли олимлар Ер сайёрасида айна бир вақтнинг ўзида кўп-лаб оламлар мавжуд бўлиши эҳтимоли ҳақидаги фаразни олдинга суришганди. Академик В. Казначеев ҳам шу фикрни қўллаб-қувватлайди: «Ҳозирги вақтда тирик модда хилма-хил кўринишда бўлиши мумкинлигини рад этаётган «катта» илм-фан бошқа нуқтаи назарга, оламлар кўплиги ҳақидаги тасаввурга ҳам қулоқ солиши керак».

Энди ғайритабиий ҳодисаларнинг тўртинчи гуруҳига — инсоннинг ғаройиб хислатлари, ҳали англаб етилмаган ноёб қобилиятларига ўтадиган бўлсак, сирли Табиат янглиғ инсоннинг ўзи ҳам Буюк жумбоқ эканлигини таъкидлаб ўтмоқ зарур. Шу хил муаммоларни ўрганар эканмиз, қадимги одамлар ўзлари тўғрисида бизга нисбатан нималарнидир кўпроқ билишганига ишонч ҳосил қиламиз. Хўш, бунинг сири нимада? Тарихий тараққиёт жараёнида, ишлаб чиқариш кучларини такомиллаштириш йўлида биз аждодларимизнинг талай билимларини унутиб қўймадикмикан? Уларга нисбатан беписанд бўлмадикмикан?

Масалан, зомби ҳодисасини олайлик. Африкадаги айрим қабилаларда махсус одам танлаб олиниб, сирли

ликда кўриб чиқиш керак. Зотан, «инсон ва ҳайвон гўё кичик олам, бинобарин, ана шу кичик коинотда кечаётган жараёнлар катта олам — катта коинотда ҳам кечади», деганида қадимги юнон файласуфи Демокрит ҳақ эди.

Мана энди, ғайритабиий ҳодисаларнинг тўртала гуруҳини ҳам кўриб чиққанымиздан кейин фанда мустаҳкам ўрин олган Коинотдаги Катта портлаш назариясига асосланган ҳолда уларнинг барига изоҳ топишга уриниб кўрамиз. Коинот 15–20 миллиард йил муқаддам Катта портлаш натижасида вужудга келгани ҳозир ҳаммага маълум. Портлашдан сўнг зарраларнинг отилиш йўналиши ўн миллиард йиллар мобайнида спирал шаклини олган, зеро, фикримизча, ҳар қандай портлашдан отилган нарсалар, башарти «чексиз» учади деб олган тақдиримизда яхлит ҳолда спирал шаклини олувчи айланма йўналишда ҳаракатланади. Муайян қондаларга асосланган шароитда табиатнинг энг севимли шакли спираль эканлиги ҳам бежиз эмас. Сув юзидаги ўрама, бўрон пайтидаги қуюн, фазодан олинган суратдаги циклон ва антициклоннинг шакли, диалектик тараққиёт жараёни ва ҳатто бошимиздаги соч толаларининг жойлашуви ҳам спираль шаклидадир. Ҳодиса

1-чизма. Биз яшаб турган уч ўлчамли фазо-вақт сатҳи ана шундай спиралсимон кўринишга эга, деб фараз қилади муаллиф.

2-чизма. Кўп ўлчамли оламлар ҳам бизнинг ФВС билан ёнма-ён ривожланиб келмоқда, фақат биз уларни кўра олмаемиз.

3-чизма. Қор одам, Лох-Несс махлуқи ва шуларга ўхшаш мавжудотлар, ер юзидан аллақачон йўқолиб кетган ҳайвонлар ҳозирги даврга олис ўтмишимиздан, биз яшаб турган уч ўлчамли фазо-вақт сатҳининг дастлабки ўрамларидан ўтиб қолаётган бўлиши мумкин.

таъсир ёрдамида ўлдирилади, гўё у табиий равишда ўлгандек кўринади. Дафн этилганидан сўнг маълум кун ўтгач, бориб қабри очишади ва марҳумни тирилтиришади. Шу кундан бошлаб марҳум мустақил равишда фикрламайди, балки робот сингари фақат буйруқни бажариб, қулдек ишлайверади. Зомби ҳодисасининг сири ҳанузгача очилмаган.

Ёхуд Бали оролининг коҳинларини олайлик. Улар «сакта»га, яъни ҳар бир одамда бўладиган муайян зарядларга қараб, унинг бутун ўтмиши, ҳозир ва келажагини худди китобдан ўқиётгандек айтиб бера олишади.

Дунёга машҳур болгариялик фолбин Ванга — Вангелия Дмитровачи? Унинг ақл бовар қилмас ғаройиб қобилиятлари фан оламида ҳануз қизғин баҳсларга сабаб бўлаётир, лекин айна вақтда бу ноёб хислатларга тан бермайдиган одамнинг ўзи йўқ. Ванга билан бир неча бор бевосита мулоқотда бўлган таниқли ёзувчи Леонид Леонов бу ҳақда шундай деб ёзади: «Бу инсон қобилиятларининг энг олий даражада намоён бўлишидир. Ванганинг ақлга сиғмас хислатларини бизнинг бугунги тушунчаларимиз билан изоҳлаш мумкин эмас. Биз бу қобилиятларни изоҳлай олиш даражасига етганимиз йўқ ҳали».

Ниҳоятда ҳаққоний фикр. Лекин барибир ҳар қандай ғаройиб ҳодисани изоҳлашга уриниб кўриш керак. Дарҳақиқат, биз ўзимизнинг шу хил қобилиятларимиз тўғрисида бирон нима дея олишга ожизмиз ҳозирча. Инсон зотининг кўплаб сир-асрори унинг онгли равишдаги идрокидан яширин. Одам отлиқ мавжудотни чуқурроқ тадқиқ этиш учун ҳар томонлама ёндашув, инсонни у ҳаёт кечирадиган табиий муҳит — Табиат ва умуман Коинот билан узвий боғ-

ва жараёнларнинг шу шакл кўринишини олиши сабаблари ҳамда қонуниятлари алоҳида бир мавзу. Бу ўринда эса биз яшаб турган Коинотнинг спиралсимонлигига асосланган фаразимизни баён қилишга уриниб кўрамиз.

Раджа-йога бўйича таълим ва тадқиқот фондининг вице-президенти Жагдиг Чандер Хассинжа куйидаги қизиқарли фикрни ўртага ташлайди: «Маълумки, фазода чексиз тўғри чиқиқ ўтказиш мумкин эмас, чунки фазо эгриликка мойил. Вақт фазо билан боғлиқ ва инсон томонидан хусусий ҳолда идрок этилади. Мен вақт ҳам эгриликка мойил деб биламан. Башарти шундай бўлса, вақт эртамикечми тутшиб, айлана ҳосил қилади».

Ушбу мулоҳазанинг асосий фикрини қўллаб-қувватлаган ҳолда хулосасига — фазо-вақт айлана ҳосил қилади, деган фикрга қўшилиб бўлмайди. Бу фикр эса ақалли спиралсимон тарздаги диалектик тараққиёт йўлига зид келиши сабабли ҳам нотўғридир.

Энди, айрим маълумотларга эга бўлганимиздан кейин, эгри чиқиққа манба бўлиб, кўп ўрамли спирални бошлаб берган нуқтани тасаввур этайлик. Катта портлашнинг англлатувчи бу нуқтани А ҳарфи билан, ундан чиққан эгри чиқиқ — биз яшаб турган уч ўлчамли фазо-вақт сатҳини ФВС ҳарфлари билан белгилайлик. Биз ФВСда яшар эканмиз, ўтмишимиздан келажагимиз сари ҳаракатланамиз, ҳозирги вақт эса ўтмиш ва келажак орасидаги бир лаҳза, холос. Бу ўринда биз ўзимиз яшаётган, ўз кўзимиз билан кўриб турган уч ўлчамли ФВСни тасвирлаб бердик.

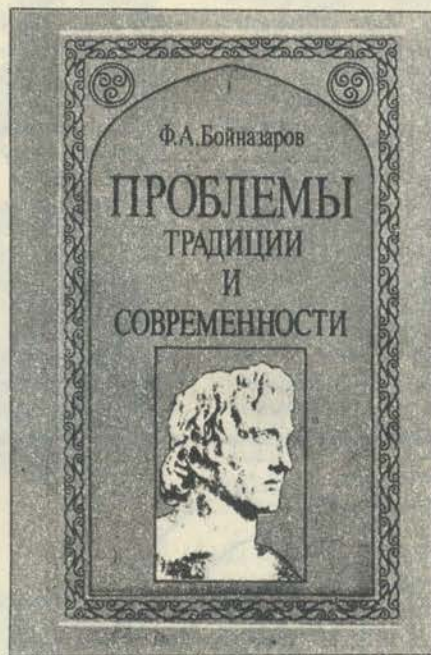
Ваҳоланки, кўп (тўрт, беш, олти ва ҳоказо) ўлчамли ФВСлар ҳам мавжудлиги тўғрисидаги назариялар етарли даражада кўпайиб қолгани эндиликда кўпчиликка маълум.

ИСКАНДАР ҲАҚИДА ҲАҚИҚАТ

«Александр билан суҳбат давом этади, бу суҳбат ортиқча мақтов ва хушомадлардан ҳоли бўлиб, икки ўртада кескин қарама-қаршилиқ, шиддатли сўз уйини бўлганлигини ифодалаб беради. Бобокалонларимиз ўзларининг маънавий жиҳатдан бақувват ва устун эканликларини намойиш этадилар: «Сен бу ерга қароқчиларни тутгани келганман деб мақтанасан, ўзинг талон-тарож билан шуғулланяпсан-ку? Сенга бунча бойликнинг нима кераги бор? Бизга ўзга юртларнинг ҳокимлари керак эмас».

Шарқда Искандар Зулқарнайн деб ном таратган жаҳонгир Александр Македонский ҳақида ўзбек олими Москвада эълон қилган китоби бундай драматик лавҳа ва қимматли тарихий маълумотларга бой. Жиззах Давлат дорилмуаллимининг доценти, филология фанлари номзоди Файзулла Бойназаров яқинда «Наука», нашриётида «Анъана ва замонавийлик муаммолари. Александр Македонский образи ва шахси» асарини эълон қилиб, жаҳонгирнинг ўлкамизга босқинчилик юриши ҳақидаги қадимги юнон ва римлик муаррихлар, кейинги даврлардаги мутахассисларнинг бебаҳо манбага айланган, кенг оммага маълум бўлмаган китобларидаги факт ва маълумотлар билан ўқувчини таништиради.

Квинт Курц Руфининг «Александр Македонский тарихи», Геродотнинг «Тарих», Плутархнинг «Александр», Диодорнинг «Тарихий Кутубхона», Страбоннинг «География» каби асарларида Суғдиёнинг

қадимий манзаралари, аждодларимизнинг жанговар, мард ва юртпарвар бўлгани, босқинчиларга қарши жипслашиб, бир тану бир жон бўлиб курашгани, допишмандлиги, Александрнинг зиддиятли шахсияти Ф. Бойназаров китобида ўз ифодасини топган.

Шунингдек, китобда Шарқ классик адабиёти ва халқ оғзаки ижодиётида Искандар Зулқарнайн тимсолининг ёритилиши тадқиқоти ҳам кенг ўрин берилган. Фирдавсий «Шоҳнома»си, Низомий «Искандарнома»си, Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Искандар кўзгуси», Жомий, Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асарларида Искандар тимсолининг талқини тарихий-бадий бой материаллар асосида ёритилади. Маълумки, бу тимсолга Шарқ халқларининг оғзаки ижодида жуда кенг ўрин берилган, уни турли инсоний фазилатлар, хусусан, Шарққа хос азалий орзу — одил шоҳ сифатидаги хусусиятлари эртақ ва ривоятларда ўз аксини топгани, муаллиф уларни атрофлича таҳлил этади.

Умуман, ўзбек адабиётшунос олимнинг бу китоби нафақат мутахассис олимлар, шунингдек, ўлкамиз ўтмиши, классик адабиётимиз тарихи муҳлисларида жиддий қизиқиш уйғотишига шубҳа йўқ.

ЮНУСОБОДЛИК «БАРАБАШКА»

«Фан ва турмуш» Тошкентнинг Юнусобод даҳасидаги бир хонадонда рўй бераётган полтергейст ҳодисасини ўрганиш ва тўхташ устида тажриба олиб бораётганидан муштарийларимиз яхши хабардорлар. Утган ойдаги ваъдамизга мувофиқ, ойноманинг бу сониди шу сирли воқеа тўғрисида батафсил ҳикоя қилишимиз керак эди.

Бироқ тажриба декабрь ойида ҳам яқунланмади, шу боис

Лекин шуни таъкидлаш керакки, кўп ўлчамли ФВСларнинг манбаи ҳам ўша А нуқтасидир, 2-чизмада уч, тўрт, беш ўлчамли ФВСларнинг ривожланиш назарияси амалда кўрсатилган (ниҳоятда кўп ўлчамли ФВСлар бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас).

Мазкур фараз муаллифи сифатидаги фикрим шуки, ана шу ФВСларнинг ҳар бирида ҳаёт бағоят хилма-хил шакллarga эга бўлиши мумкин. Шунингдек, ҳаёт ҳам вақт бўйича ўтмиш, ҳозир ва келажакка вақт ҳисоби ўрамнинг қайси нуқтасидан бошланганига қараб нисбатан ажралиши эҳтимол.

Хуллас, ФВСлар спиралсимон шаклда эканлиги тўғрисидаги назарияга асосланган ҳолда номаълум учувчи жисмлар ва ўзга оламлик мавжудотлар бизга (Б) спиралнинг кейинги, анча ривожланиб кетган ўрамларида жойлашган олис келажакимиздан (В) келаяпти, деб тахмин қилишимиз мумкин. Лекин шу заҳотиёқ улар қайси ўлчамли келажакдан келаяпти деган савол туғилади. Улар энг юксак даражада тараққий этган битта ёхуд бир қанча ўрамдан келаятган бўлиши мумкин, зотан, ўрамлар (бинобарин, учар ликопчалару «келгиндилар» ҳам) ўта хилма-хил, бир-бирига мутлақо ўхшамайди ва ниҳоятда кўп.

Полтергейстга ўхшаш ғайритабиий ҳодисалар эса параллел ФВСларнинг ўзаро туташуви натижаси бўлиши мумкин, зотан, диалектика қонунларига мувофиқ, ёнма-ён бўлган ҳар қандай ҳодиса ёки жисмлар ўзаро алоқадор бўлмаслиги, ўзаро таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас.

Энди қор одам ёхуд ер юзидан аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ҳайвонларга келсак, улар сайёрамизнинг қайсидир бурчакларида ҳақиқатан сақланиб қолган бўлиши

ҳикоямиз ҳам ортага сурилди. Зеро, ҳали тугамаган ҳодиса ҳақида ёзиш мақбул эмас. Бинобарин, ваъдамизни бизга боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра бажара олмаганимиз учун сиз азиз муштарийлардан ўз сўраймиз. Ойноманинг яқин сонларида сўзимизнинг устидан чиқа олсак керак, деган ўмиддамыз.

«Фан ва турмуш» ҳузурда сирли ҳодисаларни ўрганиш бўйича тузилган тадқиқотчи гуруҳ Юнусободдаги полтергейст ҳодисасини кўп жиҳатлардан тўхташига муваффақ бўлди. Буткул тўхташ мақсадида тажрибага турли соҳа олимлари, ноёб қобилиятли кишилар, Ўрта Осиё мусулмонлари диний бошқармаси вакиллари жалб этилмоқда. «Фан ва турмуш» тажрибаси давом этаётир.

мумкин, албатта. Лекин, иккинчи томондан, қор одам номаълум учувчи жисм билан алоқадор бўлиши ҳам эҳтимол. Бироқ, учинчи жиҳатдан олиб кўрсак, бу хил мавжудотларнинг бари ҳозирги даврга (Б) олис ўтмишдан, яъни спиралнинг дастлабки ўрамларидан ўтиб қолиши ҳам мумкин (В).

Инсоннинг ўтмиш ва келажакки кўра олиши ва улардан хабар бериши сингари ноёб қобилияти эса яқин-яқинларгача ҳам фирибгарликка йўйилар, бу хил ҳодисаларга шубҳаю гумон билан қараш одати қон-қонимизга сингиб кетган эди. Эндиликда эса аҳвол ўзгариб, кўплаб олимлар бу хил ноёб ҳодисаларни жиддий тадқиқ этишга киришдилар. Профессор Б. Искарвоннинг фаразига кўра, ғойибдан бишлиш қобилиятига эга бўлган кишилар коинотдаги жамики жисмларни қамраб олган ва ҳар қандай фазони тўлдирувчи бутунолам лептон гази (БЛГ) билан боғланиш йўлига эга эканликлари эҳтимол. Шунингдек, БЛГ фазо-вақт сатҳлари (p_1 ; p_2 ; p_3 ...)нинг барини қамраб олган бўлиши ҳам мумкин. Бошқача айтганда, ғойибдан билувчилар аввалги ва кейинги ўрамлардан ахборот олиш қобилиятига эга.

Хуллас, кўпдан-кўп кишиларнинг бошини қотираётган айрим ҳодисаларни изоҳлашга яна бир бор уриниб кўрдик. Тўғри, бу уринишимиз жиддий кашфиётга даъво қилмайди асло, балки бор-йўғи ишчи фаразлардан бири, холос. Бироқ у қандайдир янги фаразлар ва тахминлар туғилиши учун жиндақкина туртки бера олса, шунинг ўзи ҳам кифоя деган фикрдамыз. Зотан, бу сирли оламнинг жумбоқларини бирин-кетин ечиб боравериш абадий давом этувчи жараёндир.

Бойсун бу — Сурхондарёдаги тоғлик ноҳиялардан бирининг номи. Бойсун сўзини Бойбўлсин деган киши исмидан, шунингдек тожикча бой — шин (бой ўтирадиган жой) бирикмасидан изоҳлаш ҳоллари бор. Қорақалпоғистонда ҳам Бойсун (Бойсин) деган жой борлиги маълум. Ўзбек халқ дostonларида Бойсун эли кўп тилга олинган. Айниқса, «Алпомиш» ва шу туркумдаги дostonларда Бойсун тоғ ва юрт номи сифатида машҳур. Ҳозиргача дostonдаги Бойсун деб аталмиш тоғ ва юртнинг қаердалиги аниқланмаган. Бу ҳолат Бойсун сўзининг кўпгина тоғ ва вилоятга нисбатан қўлланиши мумкинлигини кўрсатади. Сурхондарёдаги бу ноҳия номига тоғ бағридаги қишлоқ номи асос бўлган. Қишлоқ эса, уни қуршаб турган тоғ номи билан аталган. Шуниси маълумки, халқ теварагидаги тоғларни Соримос, Кетманчовди, Сувсизтоғ деб атайди. Биронтасининг номи Бойсун эмас. Бу ном қаердан пайдо бўлган? Маъноси нима?

Бойсун — қўшма сўз: бой ва сун (син). Одатда қадимий номларнинг сўнги қисми жой номини аниқлатади. Ўзбек тилида «син» сўзи бор, лекин у ер юзаси шакллари-нинг бирон турини билдирмайди. Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд аҳолиси нутқида син сўзи бўй, қад, қомат, кўриниш маъноларида қўлланади. Масалан: **синли йнгит** — қадди-қомати келишган, **сини ёмон** — кўриниши хунук, **сини узун** — бўйи узун, **тоғдай син битсин** — тоғдай қоматли бўлсин. Халқ дostonларида синчи бошқа бировнинг ёки буюмнинг хусусиятини олдиндан айта олувчи деб таърифланади. Матбуотда синчи сўзи танқидчи маъносига қўлланилаётганлиги маълум. Халқ қўшиқларида син, синли, синбат (син-баст) сўзлари айна шу маънода қўлланган. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да синли сўзи шевалардагина қўлланиши қайд этилади.

Син — қадимги туркий тилга хос сўз. X—XI асрларда ҳам юқорида айtilган маъноларни аниқлаган. Маҳмуд Қошғарийда **син** — қомат, гавда маъносига ишлатилган. Турфон воҳаси ёдгорликларида син сўзининг маъноси узв, қисм. X—XI асрларда битилган асарлар («Олтин яруқ», «Қўтадғу билиг») да **бўд** (бўй) син тарзида қўлланган. Маъно жиҳатидан бўй сўзига яқин бўлгани ва истеъмодан чиқа бошлагани учун жуфт сўз бўлиб қўлланган.

(Боши 12 бетда)

— Бизнингча, шаҳар экологияси масалаларини ҳал қилиш асосан икки йўналишда — саноат корхоналари ва автотранспорт бўйича олиб борилиши лозим. Жумҳуриятдаги саноат корхоналарининг аксарияти 50—60-йиллар технологияси билан қурилган. Чунки бизда аввал завод ёки фабрикани лойиҳалаш 4—5 йилга, қуриб ишга тушириш эса 10—15 йилга чўзиларди. Бинобарин, уларга қанча тозаллагич, филтёрлар қўйилмасин, сариқ чақалик нафи йўқ. Бундан ташқари тозаллагич ва чанг туттичлар қанчалик кўп қўйилса, ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархи шунча юқори бўлади. Бозор иқтисоди шароитида бу таназзулга олиб келиши турган гап. Ўйлайманки, ишни технологияни янгилашдан бошлаш керак. Автотранспорт масаласига келсак, қанча қимматга тушмасин, катализатор масаласини ҳал этмоқ зарур. Қишлоқ хўжалигида эса кўпроқ биологик усулга ўтиш талаб қилинади. Ҳозир жумҳурият хўжалик-

БОЙСУН — УЛУҒ ТОҒ ДЕГАНИ

Қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, уйғур, татар, чуваш, бошқирд тилларида син сўзи ҳозир шу маънода фаол қўлланивчи сўз саналади.

Хакас, тува, уйрот, олтой каби бир неча туркий тилларда бу сўзнинг юқоридаги маъносидан ташқари, энг дастлабки ва бош маъноси ҳам сақланиб қолган. Бу тилларда син (сын) тоғ тизмаси, чўққи, қоя, баландлик маъносини аниқлатади. **Син** — **сын** сўзи ва унинг зикр этилган маъноларда қўлланиши XI—XX асрда яратилган барча луғатларда қайд этилган. Географик атама сифатида Олтой, Урал, Сибирь, Тува, Хакасия, Шория ва ёндош ўлкаларда тоғ номлари ясалган: Сихота Алин сыны, Қатун сыны, Калаптын сыны ва ҳоказо — тоғ, чўққи, тоғ тизмаси номлари шулар жумласидандир. Маҳмуд Қошғарий Чин билан Тангут орасида Қатун сыни деган шаҳар (ҳозирги Хўтан) борлигини ёзган.

Утган аср охирида «Олтой тили грамматикаси» асарини ёзган Н. Катановнинг аниқлашича, Сибирь туркий тилларида тоғ тизмаси маъносига тақсыл (тақсыл шакли ҳам бўлган) сўзи тоғ ва сын сўзларидан ясалган қўшма сўз бўлган. Син сўзининг жой тури маъноси ўзбек адабий тилида сақланмаган. Лекин халқ шеваларида **сина** сўзи мавжуд. Уни тожикча **сина** (кўкрак, ўмган) сўзининг шевадаги шакли деб ҳам қарашади. Шевалардаги **сина** сўзи қадимги туркий син сўзига а қўшимчаси қўшилишидан ясалган ясама сўз. Жанубий Ўзбекистоннинг тоғлик худудларида **сина** — ер сатҳинан сал кўтаринки бўлган жой. Сарисийё ноҳиясидаги **Сина**, Шаҳрисабздаги **Синабоғ** қишлоқ номлари шу сўздан юзага келган. **Сина** сўзининг ясама эканлигини мўғул тили ҳам тасдиқлайди. Мўғулча

шина — баландлик, қум ё тош уюми, тоғнинг ўрмонли чўққисини, баланд нуқтасини билдиради.

Қиёсий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, илгари син сўзининг шин тарзидаги шакли ҳам бўлган, бошқа тилларда ҳам товуш жиҳатидан шу сўзга яқин шакллари кўп учрайди. Сўғд, форс, тожик, афгон тилларида санг — тош дегани. Хитой тилида шан — тоғ. Тяньшан — хитойча ном. Тянь — тангри, худо, яъни улуг, муқаддас демакдир. Тяньшаннинг туркий тилдаги қадимги номи Тангритоғ. Хитойликлар туркий халқларнинг бу номини ўз тилига айланиб ўгириб олишган. Хитойча тоғ номларида шан сўзи кўп учрайди. Унинг бош маъноси — тоғни аниқлатади.

Бойсун номининг бош қисми — бой сўзи қадимда ўзига хос маънога эга бўлган. Бу сўзнинг қадимий маънолари шундай: катта, йирик, улкан, кучли, кўп, мўл, улуг, муқаддас. Қиёсланг: бой она — улуг, ёши ва ҳурмати буюк она; бой ота, улуг ота, ёши ва ҳурмати, мансаби ва давлати зўр ота. Байкал кўлининг қадимий туркий номи — Бойкўл, яъни катта, улуг кўл дегани. Бу номнинг яратилиши сувга сифатини билан боғлиқ. Ўзбек тилида бой сўзи билан ясалган киши номлари ва қишлоқ номлари анчагина. Киши исмлари: Бойботир, Бойбўри, Боймурод ва ҳоказо. Жой номлари: Бойқўрғон, Бойовул, Бойбўри ва бошқалар.

Бой сўзининг жой номларидаги маъноси — улуг, катта демакдир. Қирғизистондаги Олатовнинг қадимий ўзбекча шакли — Улуғтоғ. Тоғларга нисбатан улуг сўзи қўлланганда тоғ ҳақидаги ибтидоий тасаввурни унутмаслик лозим. Тоғ, сув, ўт (олов), дарахт кабиларга азалда мўъжиза деб қаралган, уларни муқаддас деб билишган, уларга топинишган. Бойсун номида қадимги туркий халқлардан бўлмиш ўзбекларнинг тоғни мўъжиза, муқаддас деб билишидек тасаввурни мужассамланган. Бойсун — улуг, муқаддас тоғ. Бу номнинг яратилишида халқнинг ана шу тасаввурни кўзда тутилган. Энг илк тасаввурларни шу кунги тушунчалар билан аралаштирмаслик маъқул. Қадимги туркий битикларда қайд этилган Темур қапуғ — ҳозирги Бузғала Бойсунга кирверишдаги тоғ дарвозаси бўлган. Шу дарвоза атрофидаги энг йирик тоғ Бойсун тоғи деб аталган.

Тўра НАҒАСОВ,
Қарши Давлат педагогика
олий билимгоҳи ўзбек тилшунослиги
кафедраси мудири, профессор.

ларининг 50 фоизидан у ўз ифодасини топди. Кимёвий дорилар борасида эса айтиб ўтдим.

Сув, тупроқ, ҳаво ва умуман атроф муҳитни яхлит тарзда «даволаш» керак, акс ҳолда бирор натижа чиқиши қийин. Шунингдек бизни экологик тарбия борасида ҳам кўп ишлар кутмоқда.

Биз XXI асрга қадам қўйиш арафасида, яъни атом асрида, инсоният ўзи яратган ўша атом, ядро ва бошқа кўп воситалар кўрқуви остида яшайпмиз. Ўша ажал уруғлари бўлмаганида ҳам, табиий муҳитга бўлган муносабатимиз ўзгартирилмас экан, бир кунмас бир кун фалокатга олиб бориши турган гап.

Мен баъзи ўринларда кўпчилиikka маълум гапларни такрорлагандирман балки. Бу тўғрида Гётенинг шундай гапи бор: «Ҳақиқатни мунтазам такрорлаш керак, чунки атрофимизда ҳаминша хатолар такрорланиб туради».

Сўхбатдош: Рустам БОЙТўРА

НАРХ-НАВО, СОЛИҚ ВА ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Биз ўтмишни қоралаб келдик: ўтган замон— ёмон, ҳозир— яхши. Келажагимиз бундан ҳам порлоқ бўлади, деб айтмоқдамиз.

Тўғри, ўтмишда, масалан XIX асрда Урта Осиё хонликларида ҳозиргидек учоқ, поезд, автомашина, трактор, ойнаижаҳон, радио, магнитофон, холодильник, кир ювиш машинаси, телеграф, телефон, электрчиरोқ қабилар йўқ эди. Аммо «водка», тамаки деган соғлиқ қушандалари, қулф ва бу қадарлик ўғрилик, жинойятчилик, шунингдек, захм, СПИД каби дарди бедаволар йўқ эди. Яна, ўтмишда селитра билан сўғорилган қовун ва тарвузлар, кимёга «тўйинтирилган» сабзавот ва мевалар, захарланган тупроқ, сув, ҳаво ҳам йўқ эди-да!

Ўтмиш ва бугунни муқояса этишда давом этсак, ҳозирги пайтда озиқ-овқат, кийим-кечак нарх-наволари ошиб бораётганини ҳар кун и, ҳар соатда ҳис этасан, киши. Маошдан маошгача «етиб олиш» ўйи доимо ҳаёлингни банд этади...

Дарвоқе, маош ҳақида. В. Л. Наливкининг маълумотига кўра, ўтган асрда хусусий ери ва иккита ҳўкизи бор деҳқоннинг бир йиллик соф даромади тахминан 154 сўмга тенг бўлган. Бошқа бир маълумотга қараганда кунбай ишлайдиган мардикор қишлоқ хўжалигида ўз иш қуроллари билан ер ҳайдаса кунига 60—80 тийин, хўжайининикидан фойдаланса 30—40 тийин пул топган. Аммо у вақтларда кунбай ишлайдиган мардикорлар сони жуда кам бўлган. Мардикорлар асосан мавсумий ишчи каби меҳнат қилган. Косиб ва ҳўнармандларнинг бир кунлик соф даромадлари қуйидагича бўлган: тақачи— 20-40, бўёқчи— 40-60, тўқувчи— 45-30, кўнчи— 40-70, дурадгор ва шувоқчи— 50-100, жувозкаш— 15-30, нимкор— 5-18, уста (корхона хўжайини)— 30-60 тийин олган.

Ўтмишда давлат хизматидаги кишилар қандай маош олган! Қўқон хонлигида улар хазинадан ҳар йили ғалла ва пул ҳисобида маош олишган. Қуйида айрим мисоллар билан танишинг.

Мансаб ва унвон номи	Йиллик ғалла (ботмон ҳисобид; 1 ботмон— 4 пуд)	Йиллик маош таंगा ҳисобида; 1 таंगा— 20 тийин
Оталиқ	2000	2000
Қушбеги	1000	1500
Парвоначи	800	1500
Ҳожикалон	800	1200
Додхоқ	700	1000
Бий (бек)	400	700
Қўрбоши	300	400
(қўшин бошлиғи)		
Мирзабоши	200	300
Саркор	200	300
Қоровулбоши	100	200
Ясовулбоши	100	200
Мирохўр	70	150
Амин	50	150
Мирза	25	60

Албатта, юқориди келтирилган барча маошларнинг ҳақиқий қимматини баҳолаш учун ўша давр бозоридаги нарх-наволарни билмоғимиз зарур.

1876 йили чор қўшини Қўқон хонлигини босиб олган вақтда айрим маҳсулотларнинг нархи қуйидагича бўлган:

Шаҳар	Маҳсулот	1 пуд маҳсулот баҳоси	Қўзғолон кунларидаги баҳо
Қўқон	ун	65 тийин	95 тийин
	гуруч	80 тийин	1 сўм 20 тийин
	арпа	50 тийин	60 тийин
Уш, Андижон, Марғилон	жўхори	40 тийин	60 тийин
	ун	68 тийин	1 сўм 10 тийин
	гуруч	75 тийин	1 сўм 30 тийин
	арпа	60 тийин	1 сўм 40 тийин
	жўхори	45 тийин	70 тийин

Албатта, бу баҳолар, мавсумга ва йилнинг серҳосия келишига қараб арзон ёки қимматлашиб турган. Кўрсатилган баҳолар совет дўконларидаги каби қатъий бўлмаган, бемалол савдолашиб, арзонроқ нархда харид қилиш ҳам мумкин эди.

Келинг, энди бир ҳисоб-китоб қилиб кўрайлик. Айтайлик, юқорида айтганимиз кунбай ишловчи мардикор кунига 60—80 тийин, ўртача 70 тийин ишлаб топган. Агар битта қўй 2 сўм, пуддан килограммга тақсимлаганда, 1 килограмм ун— 4, гуруч— 5 тийин, сабзавот, ҳўл ва қуруқ мевалар эса бир неча тийин турганини назарда тутсак, мардикорнинг кундалик 70 тийини баракали бўлганини тасаввур этамиз.

Мана, энди сиз, азиз муштарийлар, ўзингизнинг 1 кунлик маошингизга ҳозирги пайтда бозордаги маҳсулотдан қанча олишингиз мумкинлигини ҳисоблаб, ўтмишдаги нарх-наво билан таққослаб кўринг-чи!

Урни келганда чет элдаги нарх-наво ҳақида тўхталиб ўтиш лозим, чунки бу кўпчиликни қизиқтириши табиий. Масалан, Францияни олайлик. 1987 йили Париж, Нанси каби шаҳарларда бўлдим. Бизга 40 сўм пулни 400 франкга алмаштириб беришди. 200 франкга (бизнинг 20 сўм) бир магнитофон, 20 франкга (2 сўм) бир трансистор приёмниги, 25 франкга (2 сўм 50 тийин) электрон соат (тасмаси билан) ва ҳоказолар сотиб олдим. Францияда юқори миқдордаги ойлик бир неча ўн минг франк, энг кам ойлик 4000 франк (400 сўм) экан. Талабалар ошхонасида бир киши атиги 35 франкга ҳафсала билан пиширилган суоқ-қуоқ овқат, бир ишча ажойиб мусаллас ёки пиво, тўртинчисига ширинлик (пирожний, музқаймоқ ёки шарбат) олиши мумкин. Нанси шаҳридаги дорифунун ўқитувчисининг энг юқори маоши 23 минг франк, энг ками— 8000 франк экан. Бу юртда ҳўл мева ва сабзавот нархи эса тахминан Ўзбекистон бозорларидаги нархларга тўғри келади, фақат фуқарога юқори маош тўланади, пули эса жуда қадрли...

Ўтмишда бозорларда нархлар назорат қилинганми, деган савол туғилади. Ўтган асрда, масалан, Қўқон хонлиги бозорларида маҳсус назоратчилар нарх ва тарозу тошларини текшириб турган. Мабодо сотувчи харидорни алдаб, тарозидан уриб қолган аниқланса, уни яланғоч ҳолда эшак аравага чиқариб, қўлига қамчин беришган. У ўзини қамчилаб шаҳар кўчаларида «мен харидорни алдадим» дея қичкиришга мажбур бўлган.

Агарда ўғри қўлга тушса, биринчи гал чап қўли, яна такрорланса, ўнг қўли кесилар эди. Масалан 1813—1814 йиллари Қўқон хонлигида бўлган Ф. Назаров Қўқон шаҳри бозорида бир кишининг 30 та қўй ўғирлагани учун ўнг қўлини қилич билан кесиб ташлаб, қонни тўхтатиш учун уни қайнаб турган ёғга ботириб, қўйиб юборишганининг гувоҳи бўлган.

Албатта, гувоҳлик тасдиқлаган тақдирдагина қозилар ҳўкм чиқарар, барча ҳўкмлар халқ олдида дарҳол бажо этиларди. Лекин шунга қарамай, ўғрилар жуда оз бўлса-да, бор эди, улар тўлиқ тугатилмаган. Қарвон йўлларида эса қароқчилар ҳам учраб турган. Уларга қарши хон маҳсус қўшинлар жўнатиб, интизомга қақирар ва қароқчилар айримларини қабул ҳам этарди. Уша пайтнинг қоидаларига кўра, эрига хиёнат қилган хотинлар баланд минорадан ташланган, қўл-оёғи боғланиб, эски девор тагига ўтқизирилиб, устига девор ағдарилган, баъзида эса тошбўрон қилиб ўлдирилган.

Ўрта Осиё хонликларида барча дўкондорлар ўз дўконлари

Бошқа маҳсулотлар қандай нарх-навода сотилгани ҳам киши диққат-эътиборини ўзига жалб этмай қолмайди:

Маҳсулот (1 пуд— 16 кг. ҳисобида)	Нархи, энг қимматчилик пайтида
Узум	3 сўм 80 тийин
Туршак	3 сўм 80 тийин
Ёнғоқ	5 сўм 70 тийин
Писта	35 тийин
Бодом	70 тийин
Нок	35 тийин
Шафтоли	45 тийин
Семиз қўй (1 донаси)	2 сўмгача
Сигир (1 донаси)	5 сўмгача

занжирини илгагига осиб қўйишар, бироқ қулфламас эди. Қулф чор мустамлакачилари келгандан кейингина расм бўла бошлаган.

Умуман олганда, бозорда нарх-наво ошиши, унинг устига солиқлар миқдорининг кўпайиши халқ норозилигига олиб келган, бу эса кўзғолонларга сабаб бўлгани тарих саҳифаларидан маълум. Бунга кўплаб мисол келтириш мумкин. Икки мисол билан чекланамиз.

Масалан, 1858 йилги кўзғолонни кўриб чиқайлик. Бу кўзғолон Қўқон хонлигининг шимолий қисмида— Туркистон, Чимкент, Тошкент атрофларида содир бўлди. Тошкент ҳокими Мирза Аҳмад парвоначи солиқ йиғишда ҳаддидан ошган. Масалан, ҳар бир кўй (шу жумладан кўзичоқ) учун 7 сўм, ҳар бир қора мол учун 2 сўм (бузоқ учун 1 сўм,) туя учун 3 сўм (бўталоғи учун 2 сўм) солиқ йиға бошлаган. Агарда чорвадор вафот этган ва ундан 40 кўй қолган бўлса— 40 сўм солиқ солган. Ҳар бир қиз турмушга чиққани учун 20 сўм пул тўлашини шарт қилиб қўяди.

Бу солиқларни йиғиш учун Тошкент ҳокими Мирзабой бошчилигидаги 300 кишини бештамлиқлар олдига жўнатади. Яна 50 кишини эса чаңглиликлар олдига юборади. Мирзабой кунлардан бирида қизларни санаётиб, кўнғирот уруғидан бўламыш Канайбийнинг қизини кўриб қолади. У от миниб кетаётган эди. Мирзабой эса Канайбийнинг қизини яшириб, солиқ тўлашдан қочаётганликда айблайти ва бунинг учун қўшимча жарима солади. Ҳазабланган Канайбий Мирзабойни ўлдиради. Кўнғиротликлар Мирзабой билан келган кишиларга ҳужум қилишадди. Бу ҳақда улар бештамга ва чаңглиликларга хабар беришади ва кўзғолон кўтаришга қақришади. Чаңглиликлар ҳоким юборган 50 нафар кишини ўлдиришади. Шундай қилиб, Тошкент ҳокимлигига қарши кўзғолон кўтарилади. Солиқ йиғишга юборилганлардан бир қисми Чулоқ қўрғонига беркинишади.

Бу воқеалардан сўнг қоратовликлар Утеп ва Уркунбойни рус ҳукуматидан мадад сўрагани юборади. Қўқон хонига эса улар мактуб ёзиб, Тошкент ҳокими Мирза Аҳмад парвоначи устидан шикоят қилишади. Жавобни кутмай, бештамлиқлар Исо Султон Саржон ўғлини, кўнғиротликлар эса Султон Алини ўзларига ҳоким қилиб тайинлашади.

Қоратовликлар парвоначидан қасд олиш учун Туркистон ва Сузоқни қамал қилишади. 10 минг кўнғиротликлар Туркистон атрофидаги далаларни поймол қилиб 40 минг кўй ва 500 туяни олиб кетишади. Натижада 2000 туркистонлик кўнғиротликларга ҳужум қилади, аммо 550 кишини йўқотиб, қалъага қайтишади. 14 минг чаңглиликлар Тошкентни қамал этишади, 12 мингга яқин бештамлиқлар ва дўлотлар Султон Исо Саржон ўғли бошчилигида Авлиёотани қамал этади. Бу ерда Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмад парвоначи ҳам яширинган эди. Дўлотлик бий Ботирак парвоначи билан яширин алоқада бўлганидан қирғизларга хабар йўллаб, Мирзо Аҳмадга ёрдам беришларини сўрайди. Қирғизлар мадад учун қуролланган кўшин юборади. Бундан хабар толган қозоқлар ўз овулларига хабар бериб чекинишни буюради. Бештамлиқлар ва Султон Исо ҳам қирғизлар келганлиги сабабли жанг қилмай чекинишади.

1858 йили июнь ойининг иккинчи ярмида кўнғирот ва бештамлиқлар Қўқон хони Худоёрхондан жавоб хати олади. Хатда хон фахрли бийларни ўз ҳузурига таклиф қилган эди. Шу билан бирга у Мирза Аҳмад парвоначини ҳам Қўқонга таклиф қилишини, шаҳсан ўзи бу шикоятни текширмақчилигини ва ким айбдор бўлса, уни қаттиқ жазолашини ёзади. Аммо қозоқ бийлари буни Худоёрхон адолатли ҳал қилишига ишонишмайди.

Қоратовликлар Сарисува дарёси бўйларига кўчиб кетади ва русларга яна бир бор хат ёзиб, паноҳ сўрайди, Россия фуқароси бўлиб, ясоқ (солиқ) тўлашга рози эканликларини айтишади. Уларнинг илтимослари қондирилади.

1858 йил 10 июнь куни Маллабекхон 1000 кишилик қўшинни олиб ваколат билан Тошкентга келади. У солиқлар миқдорини икки марта камайтириб, тинчлик ўрнатади. Кўзғолон кўтарганларга омонлик эълон қилади. Кўзғолончилар сафида Фозилбек понсодбоши бошчилигидаги ўзбеклар ҳам фаол қатнашган эди. Шундай қилиб, бу кўзғолон ғалаба қозонади, чунки улар шартига Маллабекхон рози бўлади.

Бундай кўзғолонлардан яна бири Пўлатхон кўзғолонидир. Бу кўзғолон 1873 йилда бошланиб, 1876 йили тугаган. У бир неча босқичдан иборат бўлиб, тафсилотларини мақоламизда ёритиш имконсиз. Шунинг учун бир лавҳа келтирмақчиман, холос.

1874 йили Худоёрхон кўзғолончиларни қўрқитиш ва ўз ҳазинасини бойитиш мақсадида қўшимча солиқ жорий этади. Бундан норози бўлган халқ бир ёқадан бош чиқариб яна кўзғолон кўтаради ва Худоёрхонни пойтахтдан ҳайдайди. Хон 1875 йили 22 июлда Хужанд орқали Тошкентга қочади.

Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек уч кундан сўнг тахтни эгаллаб олади. Аммо халқ ундан ҳам норози бўлади. 9 октябрь куни эрталаб хон пойтахти Қўқонда кўзғолон бошланади. Хон ўрдасига ҳужум уч соат давом этади. Насриддинхон қочишга зўрға улғиради. Тахтга Пўлатхон ўтиради ва чор мустамлакачиларига қарши курашни давом эттиради. Чор аскарлари, одатдагидек, кўзғолонни шафқатсизларча бостиради. Бир гуруҳ қирғизлар эса Пўлатхонни (асли исми Мулла Исҳоқ Ҳасан ўғли, миллати қирғиз бўлган) ушлаб, рус қўмондонига топширади. 1876 йилнинг 1 мартда 33 ёшли Пўлатхон Марғилон шаҳрида дорга осиб ўлдирилади. Бироқ, шунга қарамай, кўзғолон ноябрь ойигача давом этади ва Қўқон хонлиги чор қўшинлари томонидан тўлиқ босиб олинади.

ТАРИХ ҳодисалари такрорланувчанлигини яхши биламиз. Бу кўзғолонларни эслашдан мақсад— тарихдан тўғри сабоқ чиқармоқ. Келгусида бу каби қон тўкилишининг олдини олиш. Ўтмишда кўзғолонлар, халқ ҳаракатларини юзга келтирган ҳукуматдан норозилик омилларини тан олмасликнинг оқибатлари ҳамиша сабоқ бўларлидир. Ҳозирги кунда тарихий Туркистон ўлкаси жумҳуриялардаги оғир иқтисодий-ижтимоий аҳволдан туғиладиган норозилик эса нохуш воқеа ва фожеаларга омил бўлиб қолмаслиги лозим. Халқ фаровонлигини қоғозда ва оғизда эмас, турмушининг ўзида яхшилаш зарур. Акс ҳолда... тарих қайтарилмаслигига ҳеч ким кафиллик беролмайди.

Ҳайдарбек БОБОБЕКОВ,

Жумҳурият Фанлар академияси
Тарих илмгоҳининг бўлим mudiri,
тарих фанлари номзоди.

ТЕМУРГА ҲАЙКАЛ ЎРНАТИЛАДИМИ?

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ РАҲБАРЛАРИ ДИҚҚАТИГА

Ойномамизнинг ўтган йилги октябрь ойи сонинда «Хур фикр» бўлимида ёритилган баҳмаллик Рустам Муродовнинг «Темур ҳайкаliga муносиб жой» номли таклифида Самарқанддаги Регистонда, улуғ бобомиз Темурга ҳайкал ўрнатиш ғояси ўртага ташланган эди. Шу муносабат билан муҳарририят унвонига бир қанча мактублар келди. Уларда бу таклифнинг ўринли экани турли тарихий-ижтимоий мисоллар билан асосланиб, истак ва мулоҳазалар баён қилинган, ҳайкал ўрнатиш ғояси қўллаб қувватланган. Тошкентлик талаба (Низомий

номли педагогика олийгоҳи) Муҳайё Ҳайдарова, Самарқанд шаҳри, Суғдиёна мавзеининг 78-уйида яшовчи Р. Аҳмедов, Чироқчи ноҳиясидаги 11-мактаб ўқувчиси Санталат Бегимқурова ва бошқалар шу жумладандир.

Самарқанд вилоятининг раҳбарлари, хусусан вилоят ижроия қўмитаси раҳбарияти Регистонда таклиф этилган жойда бобомиз Темурга ҳайкал ўрнатиш ҳақидаги таклифларга қандай қарайди ва ўз мулоҳазасини қандай асослайди, Темурнинг улуғ хизматлари олдидидаги бу камтарона ишни амалга ошириш учун нима қилиш керак, деган савол билан «Фан ва турмуш» муҳарририяти уларга мурожаат этади ва жавобини ойнома саҳифаларидан бирида эълон қилади.

ИШБИЛАРМОН ЎГИТЛАРИ

Хорижда юксак ривожланган мамлакатлардаги ишбилармонлик анъаналари кўп асрлик тарихга эга. Шахс ва жамият фаровонлиги кишиларнинг ишбилармонлик хусусиятларига кўп жиҳатдан боғлиқлиги маълум. Шу маънода журналист Е. Русаковнинг «Америка без стереотипов» номли китобидан олинган ушбу парчани эътиборингизга ҳавола эдик.

Машҳур ёзувчи лорд Честерфильд ўғлига шундай насихат қилган эди: «Агар кўлингдан келса, бошқалардан ақллироқ бўл, лекин уларни бунга ишонтиришга уринма». Яна бир ҳикмат: «Ҳар бир аҳмоқ ўз хатоларини ёқлаши мумкин, кўпчилиги шундай қилади ҳам, бироқ ўз хатоларини тан олиш кишини атрофдагилардан юксалтиради ва унга олижаноблик ҳамда қувонч бағишлайди. Камсуқум бўлиш керак, чунки сиз ҳам, мен ҳам жуда ҳалигиндақа улуғлардан эмасмиз. Аср ўтиши билан биз ҳам унутиламиз. Ҳаёт қисқа, ўзимизнинг майда муваффақиятларни ҳикоя қилиш билан бошқаларни меъдасига тегишга вақт йўқ. Яхшиси, бошқалар гапирсин».

Норман Пил ўзининг «Ижобий фикрлаш кучи» номли рисоласида кайфиятга фикр юритиш аниқ таъсир кўрсатишини таъкидлайди. Мана, рисоладаги асосий мазмун.

Агар миянги чарчасса, бадан, асаблар, мускуллар ҳам унга «кўнади». Мабодо мия нима биландир кучли банд бўлса, қанча вақт ўтганини «унутиб», ишлайверади. Кайфият кўп жиҳатдан руҳий ҳолатга, руҳий ҳолат эса калла нима билан тўлдирилганига боғлиқ. Анчагина одамлар фақат ҳеч нарсага қизиқмасликлари туфайли чарчоқ ҳиссини туюшади. Уларни ҳеч нарса ҳаяжонлантирмайди. Ҳамма нарсага бефарқ. Улар учун шахсий юмушлар бутун инсоният ташвишларидан ҳам муҳим. Ўзларининг майда истаклари ва ёқтирмасликларидан бошқа ҳам бир нарса аҳамиятга эга эмас. Улар беъмаъни ишлар туфайли ўзларини ҳолдан тойдиришади. Ҳориб-чарчашади. Ҳатто касал бўлиб қолишади.

Чарчоқдан қутилишнинг энг яхши йўли — ўзингизнинг чуқур ички интилишларингизга мос келадиган иш билан шуғулланишдир. Сизнинг ақлингиз бекорчиликдан зерикади ва чарчайди. Чарчашга йўл қўймаслик керак. Ишга бошингиз билан «шўнғиб» кетинг. Мажбур қилинг. Нима биландир шуғулланинг.

Ишга бошингиз билан «шўнғиб» кетинг. Ўзингизда борини сарфланг. Ўзида борини сарфламайдиганларга ҳаёт кулиб боқмайди. Лекин ширин орзуларни амалга ошириш, йўлнинг охиригача боришга фақат аниқ мақсад қўйилгандагина эришилади. Жасорат ва характер керак, ҳаммадан кўпроғи ўзга ишонч керак. Ўзингизга ишонинг ва сиз жасорат билан характерга эга бўласиз.

Америкаликлар тафаккурига кўпроқ Эмерсон, Торо ва Уильям Жеймс таъсир кўрсатган. Ҳозирги америкаликнинг фалсафасини таҳлил этаркансиз, уларнинг таълимоти кўшилиб, америкаликнинг алоҳида бир иқтидорини — тўсиқларга таслим бўлмаслик ва «бўлмайдиган» ишни бўлдириш қобилиятини яратганлигини тушуниб етасиз.

Пилнинг фикрича, ҳаётбахшлилик ва ҳаракат, интилиш фалсафаси қарор қабул қилишга амалий ёндошишга асосланади. Унинг мазмуни билан танишинг.

Ҳар қандай муаммо ҳал бўлади, деб ишонинг. Хотиржамлашинг, зўриқиш диққатни бир жойга йиғишга ҳалақит беради, мия кучли ҳаяжон пайтида самарали ишламайди. Ўзингизни мажбурлаб бир қарорга келманг, қарор ўз-ўзидан келиши учун ўзингизни эркин тунинг. Барча фактларни шошмасдан, объектив равишда жамланг. Уларни тарозига солиб кўринг, фикр ойдинлаша бориб, йиғилган турли унсурлар ихчам бир система ҳолига тушади ва қорозга ўзи қўйилиб келади. Ўз ички «овоз»ингизга ишонинг. Тахайюл ҳолатида осуда ишлашга шароит яратинг.

«Сиз истаган техника ютуқлари» китобининг муаллифлари Дональд ва Элеонора Лейрдларнинг асосий ўғитларидан бири шундай: «Пулдан аҳамиятлироқ бирор нарса учун меҳнат қилинг». Мана, улар нималар ҳақда ёзишади.

Ҳаётда нимагадир эришган кишиларнинг кўпчилиги биринчи ўринга ишни, кейингисига — пулни қўяди. Уларнинг асосий мақсади нимага интилишган бўлса, шуни қилиш бўлган, кўпроқ буюм йиғиш бўлмаган сира.

Карлиль айтади: «Менинг бойлигим — қилаётган ишим, эга бўлган нарсаларим эмас».

Кўпчилик кишилар ўзлари хоҳлаган ишни қилади. Улар пулга эмас, ўз ишига муҳаббат қўйганидан бахтли.

Лейрдлар китобида «Улуғ кишилар ҳаётдан олинган ирода кучи тарбияси ҳақида қоидалар» боби бор.

«Ҳеч нарсага қарамай муваффақиятга эришганлар ҳақида» бобида Юлий Цезарь, Жон Кеплер, Фредерик Шопен, Фридрих Шиллер, Чарлз Дарвин, Марсель Пруст ва бошқа кўпларнинг касаллиги ва ҳаётидаги оғирчиликлари ҳақида ҳикоя қилинади. Хулоса шундай: агар касалликлар билан оғриган кишиларки тарихда из қолдирган экан, соғлом одамга ўзидан бошқа ким ҳалақит беради? Мақсадга эга, ўз-ўзидан қониқмайдиган кишилар олижаноб одамлар, ўз-ўзидан қониқадиган кишилар ҳеч нимага эришолмайдилар. Ахир улар мақсадига эришган кишилар-да, улар фақат маош учун ишлашади. «Бир ой ҳаётдан шикоят қилиб юргандан, бир соатлик ҳақиқий ишни қилиш одамга куч-қувват бағишлайди»,— деб ёзганди Бэроу.

Мана, Лейрдлар китобидан айрим маслаҳатлар: «Белгилаб олган асосий йўлингиздан қайтманг. Ўз кучингизни беҳуда ишларга сарфламанг, асосийсига бутун диққатни жалб этинг. Эйнштейн ҳатто икки хил совундан фойдаланиш ҳаётни мураккаблаштиради, деб ҳисоблаган ва доимо бир хилини сотиб олган».

«Одамлар шуғулланадиган кераксиз ишларнинг сон-саногини йўқлигидан ҳайратга тушасан киши»,— дейди Генри Форд.

ОДАМ АТОНИНГ ОЛТИН ҚОВУРҒАСИ

Тавротда ёзилишича, худо аёлларни Одам Атонинг қовурғасидан яратган экан. Шунинг учун узоқ вақтлардан бери эркак ва аёл бир-бирларидан фақат жинсий ва баъзи бир физиологик функциялари билангина фарқ қилади деб келинарди.

Лекин, фан кейинги йилларда аёл ва эркакларнинг тана тўқималари, ҳужайра ва молекулалари тузилиши

орасида ўзаро катта фарқ борлигини исботлаб берди. Польшалик мутахассис Е. Канбродски аввал соғлом, сўнг бемор эркак ва аёллар танасидаги микроэлементларнинг миқдори ва нисбатини ўрганди. Уларнинг соч ва тирноқ сифатини текшириб чиқди ва организмнинг ҳар дақиқадаги биохимиясини анча аниқ акс эттириб берди. Нейтрон-активацион усул ёрдамида текширилганда касалланган тананинг кимёвий таркиби ўзгариши маълум бўлди. Бу аввалдан ташхис қўйиб, беморни ўз вақтида даволаш

учун жуда муҳим аҳамиятга эгадир.

Шов-шувга сабаб бўладиган энг муҳим сабаблардан бири Одам Ато ва Момо Ҳаво таналаридаги микроэлементларнинг фарқи экан. Ҳозир аёллар танасидаги олтин ва симоб миқдори беш-олти маротаба кўпайиб кетган. Фан бу ҳолатни, яъни Одам Ато «қовурғаси» қачон олтинга айланиб қолганлигининг сабабини аниқлашга оқибат қилмоқда. Аёллар танасидаги симобнинг кўпайиши эса уларни «заҳар» қилиб қўяётган бўлса ажаб эмас.

Дарҳақиқат, одамлар нималарга вақт сарфламайди дейсиз. Улар телефонда жуда узоқ жаврашади. Жуда кўп меҳмондорчиликка боришади ва у ерда узоқ ўтиришади. Керагидан уч баравар узун мактублар ёзишади. Улар чинакам муҳим ишлар бир четда қолиб кетиб, майда нарсаларга кўп вақт сарфлашади. Олди-кочди нарсаларни «ютоқиб» ўқишади. Кўнгилихушлик билан кўп ва хўб шуғулланишади. Бирор жиҳатдан: на амалий, на маънавий-руҳий жиҳатдан бойитмайдиган кишилар билан вақтни беҳуда ўтказишади. Янги иш билан шуғулланишга киришиш ўрнига ўтиб кетганларини ҳикоя қилиб ўтиришади. Малакани тинмай ошириш ўрнига кинога ошиқишади.

Жаҳонгир Наполеон айтади: «Бирор иш билан шуғулланаётганда унга ўзинини тўлиқ бағишла, дунёдаги бор нарсани унут».

Ўз вақтингизни режа бўйича сарфланг. Виктор Гюго ён дафтарига ёзилган кундалик режа асосида ишлаган. Леонардо да Винчи ўсмирлигидан то умрининг охиригача кундалик режа асосида яшаган.

Вақтни режалаштириш фақат ишлаш ва дам олишни йиғштириб қўйишни билдирмайди. Унисиниям, бунисиниям ўз пайтида қилиш керак. Бироқ қатъий кундалик режа ялқовликка берилишдан асрайди. Эртани кутмасдан кечқурун режа тузиб қўйинг. Йўлда ёки кутиш чоғида нима ўйлашни ҳам кўзда тутинг.

Энг аввал ёқтирмайдиган ишларингизни бажариб олинг, зеро улар кайфиятингизга кун бўйи салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Одамдаги энг кучли нарса — унинг иродаси. Иродани уйғотиш ҳаммасини ҳал этади. Ўзингизни иродангизга бўйсундиришга ҳаракат қилинг. Шундай қилсангиз, ишингиз анча унумли бўлади.

Машҳур адиб Эмиль Золя иш столида: «Бирор кунни бир сатрсиз ҳам ўтказмаслик зарур» — деган шior турган. Инглиз бастакори Салливен айтади: «Мен бир кун энгил ишлайман, иккинчи кун иш оғир кечади. Агар мен илҳом келишини кутиб ўтирганимда, бирор асарни яратолмаган бўлур эдим. Илҳом оғир ва изчиллик билан ишлашдан сўнг келади».

Хоҳлаимизми, йўқми, ялқовлик одамнинг табиатида бор. Америкалик аёлларнинг 9 фоизи, эркакларнинг 14 фоизигина табиий ялқовликларини енгишга ҳаракат қилиб ишлашади. Бошқалари эса ўз ялқовликларига қаршилик кўрсатишолмайди.

Тезда бир қарорга келишга ўрганинг. Майда нарсалар ҳақида беҳудага ўйлаш ишнинг белига тепади. Ноқатъий кишилар ишни қойилмақом даражага олиб бораман деб чакана одамга айланганини сезмай қолишади. Қанчалик ғалати туюлмасин, тезда қабул қилган қароримиз неча кунлар ўйлаб, бизни қийнаб юрган фикрдан тўғрроқ бўлиб чиқади. Одам қанчалик кўп иккиланаверса, ундаги хурофий қарашлар, шубҳалар шунчалик кучаяверади. Таваккал қилиш афзалликка эга, қатъиятсизлик билан қўл қовуштириб ўтиргандан кўра. Жуда тез-тез иккиланиб турадиган кишилар хато қилишдан чўчишади ва бу ҳол мақсадга эришишларига ҳалақит беради.

Жуда кўп кундалик майда ишлар — оқ кўйлакни кийиш керакми ё қорасини — шу қадар майдаки, уларни шарт-

та-шартта ҳал этиб кетавериш керак. Муҳим қарорларга келишни тезлаштириш учун дарҳол ишнинг моҳиятига олиб келадиган қатъий принципларда туриш зарур.

Ҳар бир иш ва ҳар бир кунни ғайрат билан бошланг! Ишга қараб турманг, ишлашга киришинг! Мураккаб экан деб чўчиб турманг — бошланг! Эртаси кунга қолдирманг — бошланг! Сиз учун кимдир қилиб беради деб ўйламанг — бошланг! Яна бир ўйлаб кўрсаммикан деб ўзингизни у ёқ-бу ёққа ташламанг — бошланг! Бошлаганда ҳам ишни қўл учидан қилманг, ўзингизни тўлиқ сарф этинг бошидаёқ.

Бир соат олдиндан иш бошланг, шунда сиз деярли эмас, тўлиқ муваффақиятга эришасиз. Чекланган, потенциал даҳолар энгилтабиат, ялло қилиб турмуш кечиряшади, ҳақиқий даҳолар эса ўз иқтидорини тонг саҳарда сарфлашади. Бетховен субҳи содиқда ижод этган. Машҳур файласуф Кант — бешда, улуг адиб Вальтер Скотт — олтида туриб ишга киришган. Ҳатто табиатан ялқов ва ишни кейинга қолдирадиган бўлган Моцарт ҳам олтида уйқудан турган. «Мен эрталаб барвақт туриб ишлашга ўргандим, шунда ҳамма (ижодий) қаймоғини йиғиб оламан, қолгани кундузга татийди», — дейди Гёте.

Кўп ва хўб маҳсулдорликка эришинг. Юқори сифатлик Уитни учун кўп яхши ва арзон милтиқ ясашга имкон берди. Айнан детал — нарсаларнинг қисмларини сифатли тайёрлаш — оммавий ишлаб чиқариш асосидир. Кўпчилик кишилар оммавий ишлаб чиқариш тез ишлашга асосланади деб хато ўйлашади. Аслида — аниқ ишлашга асосланади. Иш сифатига алоҳида эътибор беринг, майда нарсалардан кўз юмига ўтманг. Исаак Ньютон баъзи қўлғезмаларини ўн беш марталаб кўчирган. «Мукамаллик майда нарсаларга эътибордан ҳосил бўлади, мукамаллик — майда нарса эмас», — дейди Микеланджело.

Ҳар бир дақиқадан, бўш вақтдан фойдаланинг. Вольтернинг шiori «Ҳар доим иш билан банд бўлиш» эди. Драматург Генри Ибсен кундузи дўконда ишлаб, кечалари чордоқда ижод билан шуғулланган.

Кўпроқ иш олишга ҳаракат қилинг. Одамларнинг учдан бирдан то ярмисигача ишлашдан кўра кўпроқ бекорчиликдан зерикишади. Улардан кўпчилиги ўз имконият даражаларидан анчагина паст фаолият кўрсатса-да, тўлиқ куч билан ишляпман деб ҳисоблашади. Кўпроқ ишлашни олдиндан режалаштириб қўйинг. Бу сизни имконият даражасида ишлашингизга ёрдам беради.

Замонавий америкача бироқ уларда ҳаётга ва меҳнатсеварлик ўгитларининг мутахассислар баёнидаги мазмуни ана шулардан иборат. Уларда асрлар мобайнида тўпланган тажрибаларни кўришингиз мумкин. Албатта, ўгитларни ҳамма ўзича тушунади, ўзича қабул қилади, бироқ уларда ҳаётга ва ишга бўлган ёндошининг ибратли жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Угитларда қуруқ амалиётчилик, ўз-ўзига баъзан ҳаддан зиёд талабчан бўлиш каби жиҳатларга қарамай, кўпгина фойдали маслаҳатлар диққатга сазовордир.

САВОДСИЗЛАР ҚАНЧА!

ЮНЕСКО нинг бош анжумани (10-мажлис, Париж, 1958 йил) ёзувни тушуниб ўқий оладиган ва ўзининг кундалик ҳаётини ёзувда бемалол баён эта олувчи кишини саводли деб ҳисоблашни тавсия этган.

Албатта саводхонлик даражасини бу тариқа баҳолаш ҳозирда унча тўғри келмай қолди. Шундай бўлса-да, жаҳон аҳолисининг тўртдан бир қисми ҳатто шу талабга ҳам жавоб бермайди. БМТ ва ЮНЕСКО нинг

жаҳондаги саводсизлар рўйхатида Совет Иттифоқи ҳисобга олинмаган. Чунки бизда бу тўғрида яқин вақтларга «миқ» этишмасди. 1989 йилги Бутуниттифоқ аҳолини рўйхатга олиш натижасида бу «сири» очилди.

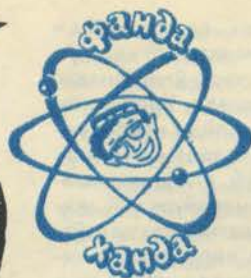
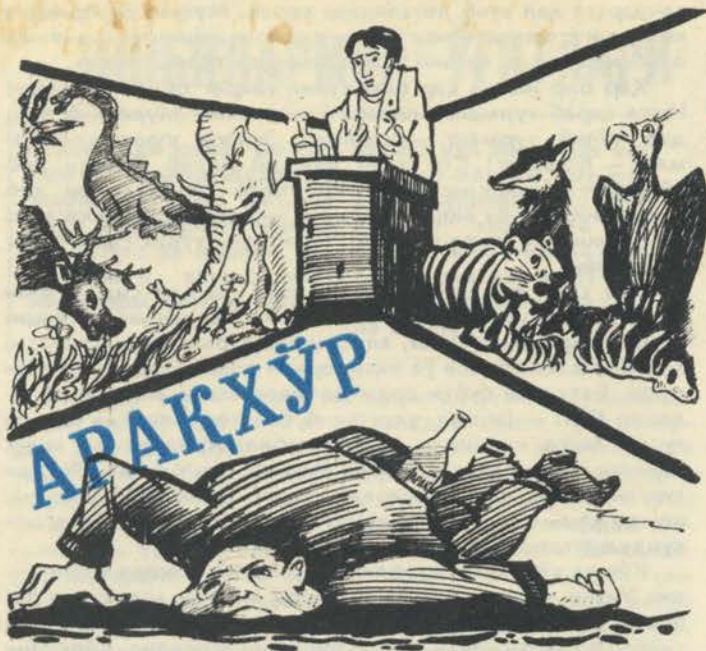
Шуни ёдда тутиш лозимки, рўйхатга олиш варақаларини савол-жавоб орқали ҳисобчиларнинг ўзи тўлдириб чиққан. Шунинг учун ўзини саводсиз деб тан олган кишиларгина саводсизлар ҳисобига қўшилган.

СССР даги 212 миллион кишидан (15 ёш ва ундан юқори) 4,3 миллиони ёки 2 фоизи са-

водсиздир. Бу алоҳида жумҳуриятлар ва қишлоқ аҳолиси бўйича ҳисобга олинганда янада жиддий тус олади. Масалан Молдава бутун аҳолисининг 3,6 фоизи саводсиз, қишлоқлар бўйича эса бу 5,3 фоизни ташкил этади. Худди шу тартибда саводсизлар Беларуссияда — 2,1 ва 4,3 фоиз, Россияда — 2,0 ва 3,9 фоиз, Қирғизистонда — 3,0 ва 3,8 фоиз. Энг кам саводсизлар Эстония (0,3) ва Латвияда (0,5). Албатта жумҳуриятимизда бу жараённинг қай аҳволдалиги барчани қизиқтиради. ХУШ, УЗБЕКИСТОНДА САВОДСИЗЛАР ҚАНЧА!

ОБУНА ДАВОМ ЭТАДИ

Аввал айтиб ўтганимиздек, «Фан ва турмуш»га ўз вақтида обуна бўла олмаганлар ҳар ойнинг 10 кунига қадар барча алоқа бўлимларида (масалан, февралда март ва келаси ойлар учун) ёзилишлари мумкин. Нархи маълум, бир сони атиги 60 тийин.

УЙ ҲАЙВОНЛАРИ

Холиёр МЕНГЛИ.

Биология куллиётини битириш кезларим эди. Амалий машгулот олиб борадиган домламиз талабаларнинг илмий анжуманига қатнашимни айтиб қолди. Мавзунин ҳам ўзи танлаб, ўзи режа тузиб берди.

Икки ҳафта кутубхонадан чиқмай, илмий адабиёт билан танишдим. Анжуман кунини қийлашиб қолган бўлса ҳам, бирон сатр ёзганим йўқ.

Мана, бир кун қолди. Маърузамни нимадан бошласам экан, деб ўйлаб келаётган эдим, пивохонанинг рўпарасидан чиқиб қолибман. Дунёда беташвиш одамлар ҳам кўп-да! Мана бу ерда ҳам бир тўдаси мириқиб пивохўрлик қилишяпти. Қандай мазза. Нима бўлса бўлар дедим-да, мен ҳам бир шишани олиб симиридим. Чарчоғим сал ёзилгандай бўлди. Иккинчисини бўшатган эдим, фикрларим оқинлашаётгандай туюлди. Учунчисини қўлга олганимда, пивохўрлар кўзимга жудаям таниш кўрина бошлади. Шу тариха ўзимни эртага ўқилажак маърузамнинг қахрамонлари орасида юргандек ҳис эта бошладим. Шартта қоз-қалам олдим-да, маъруза матинини бир зарб билан ёзиб ташладим.

Эртаси анча кеч уйғондим. Анжуман залига кириб боришим билан менга сўз берилди. Минбарга кўтарилдим.

Бир оз ҳаяжонланганим боис зални тўлдириб ўтирган тингловчиларга қарамасликка ҳаракат қилиб, секин бир-икки йўталиб олдим-да, қироат билан ўқий бошладим:

«Уй ҳайвонлари» [залга қўлоқ солдим. Жим-жит]. Илмий адабиётларда уй ҳайвонлари тўрт тоифага бўлиб ўрганилади: ўтхўр ҳайвонлар, сўтхўр ҳайвонлар, гўштхўр ҳайвонлар ва арақхўр ҳайвонлар.

Ўтхўр, сўтхўр, гўштхўр ҳайвонлар кўп асрлик тадрижий тараққиёт даврини бошдан кечириб, тўла ҳуқуқли ҳайвонларга айланган. Арақхўр ҳайвонларга эса бундай баҳо бериб бўлмайди. Арақхўр ҳайвонлар уй ҳайвонлари ичида энг ёши ҳисобланади.

Тарихий манбаларнинг шоҳидлик беришича, арақхўр ҳайвонларнинг бўзахўр, шаробхўр каби қадимий ажодлари маълум бўлса ҳам, улар ҳозирги замон фани талаби нуқтаназаридан баҳолаганда, ҳақиқий ҳайвон даражасига кўтарила олмаган...

Жамият тараққиёти, фан ва техниканинг жадал суръатлар билан ўсиши ва ривожланиши табиатдаги ноз-неъматларнинг янада кўпайишига сабаб бўлди. Бу ўзгаришлар, ўз навбатида, арақхўрларнинг ҳайвон сифатида шаклланишига моддий шароит яратиб берди. Шундай қилиб, уй ҳайвонларининг тури яна биттага ортди — хонадонларда арақхўр ҳайвонлар пайдо бўла бошлади.

Арақхўр ҳайвонлар бошқа уй ҳайвонларидан тубдан фарқ қилади.

Биринчидан, улар ўтхўр, сўтхўр, гўштхўр ҳайвонлар каби овқат танлаб ўтирмайди. Сутли овқатми, гўшти таомми, кўклатми — топилганини еб кетаверади.

Иккинчидан, бошқа уй ҳайвонлари маълум тартиб-қондага бўйсунди: маълум кишиларнинг қўлидан овқатланади, маълум жойда тунайдди ва ҳоказо. Арақхўр ҳайвонлар эса ҳали бундай қатъий тартибга тўла кўникканича йўқ. Улар баъзан ҳушёрхона, «командировка» ва дна аллақайларга ғойиб бўлиб қолишади. Лекин инстинкт кучи уларни яна илгари яшаган хонадонга бошлаб келади.

Учинчидан, бошқа уй ҳайвонлари хонадон аъзоларига сўзсиз бўйсунса, арақхўр ҳайвонлар кайфияти бузуқ пайтларда хонадон аъзоларининг дуч келганига ташлаши мумкин. Бундай пайтларда арақхўр ҳайвонларда йиртқичларга хос ёввойилик ва ваҳшийлик руҳи ҳукмрон бўлади. Арақхўр ҳайвонларнинг «ваҳшийлик» даврида уларга яқинлашмаган маъқул.

«Ваҳшийлик даври» бошланишидан олдин арақхўр ҳайвонлар ўзларини жуда мулоим ва мўмин тутишади. «Ваҳшийлик даври» тугагач эса ўзларини жуда ҳам ланж сезишади. Бундай ҳолларда уларга угра ош, мастава каби хушхўр овқатлар берилса, ўзларини тезда тиклаб олишади.

Арақхўр ҳайвонлар ўзларидан олдин пайдо бўлган ҳайвонларнинг барча асосий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ҳамда табиатда юз берган энг кейинги шарт-шароитларга ҳам мослашган янги тоифадаги ҳайвонлардан биридир. Шу сабабли илмий жамоатчилик арақхўр ҳайвонларнинг пайдо бўлишини жуда катта қизиқиш билан кутиб олди ва арақхўр ҳайвонларнинг давлат муҳофазасига олиншини қатъий талаб этиб чиқди.

Ҳозирги пайтда арақхўр ҳайвонлар дунёдаги нодир ҳайвонлар рўйхатидан мустақкам ўрин олган. Уларнинг яшаш шароити, одатларини мукаммал ўрганиш учун қатор илмий-тиббий муассасалар иш олиб боришмоқда.

Арақхўр ҳайвонларини ички ва ташқи муҳитдан муҳофаза этиш каби муҳим вазифа эса КПЗ, ҳушёрхона каби ташкилотлар зиммасига юклатилган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳайвонлар тури кескин камайиб кетаётган кейинги асрда биологик мукаммал ривожланган янги турдаги уй ҳайвонларининг пайдо бўлиши табиатда юз берадиган нодир ҳодисалардандир. Арақхўр ҳайвонларнинг ҳаёт кечириш тарзини илмий жиҳатдан мукаммал ўрганиб, уларнинг сонини кўпайтириш борасида амалий қўлланмалар яратиб бериш эса биолог олимларимизнинг кечиктириб бўлмайдиган энг муҳим вазифаларидан биридир.

Маъруза тугаши билан ҳакамбоши бошлаб берган чапак гулдурос қарсақка айланди. Маърузам илмий анжуманининг биринчи даражали соврини ва пул мукофотига лойиқ деб топилди.

Анжуман тугаши билан раҳбарим, ҳакамбоши, мени мукофотга тасвир этган домла — тўртовимиз дорилфунун биноси биқинидаги шинамгина газакхонага йўл олдик...

Ежемесячный научно-популярный журнал АН УзССР «Фан ва турмуш» («Наука и жизнь») № 2 [436] 1991г.

Қўлёзма ва расмлар Саҳифаловчи Ҳалима Усмон қизи қайтарилмайди. Бадий муҳаррир Уста ВАЛИ

Журналимиз мақолаларидан фойдаланилганда «Фан ва турмуш»дан олинган» деб кўрсатилиши шарт.

Телефон: 33-07-05; 39-04-12 39-04-84; 39-03-88
Увномимиз: 700000, Тошкент ГСП(П) Гоголь кўчаси 70-уй

Теришга 21.12.1990 йилда берилди. Босишга 22.01.1991 йилда рухсат этилди. Қоғоз 60×90/16. Ботиқ босма. Ботиқ босма қоғози. Шартли босма т. 4,0. Шартли рангли намуналар 10. Нашриёт-ҳисоб т. 5,0. Нухсаси 365571. Буюртма № 4653. Нашр № 510. Нархи 60 т.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси. Тошкент шаҳри, ГСП, 700083, «Правда» газетаси кўчаси, 41-уй.

© «Фан ва турмуш»

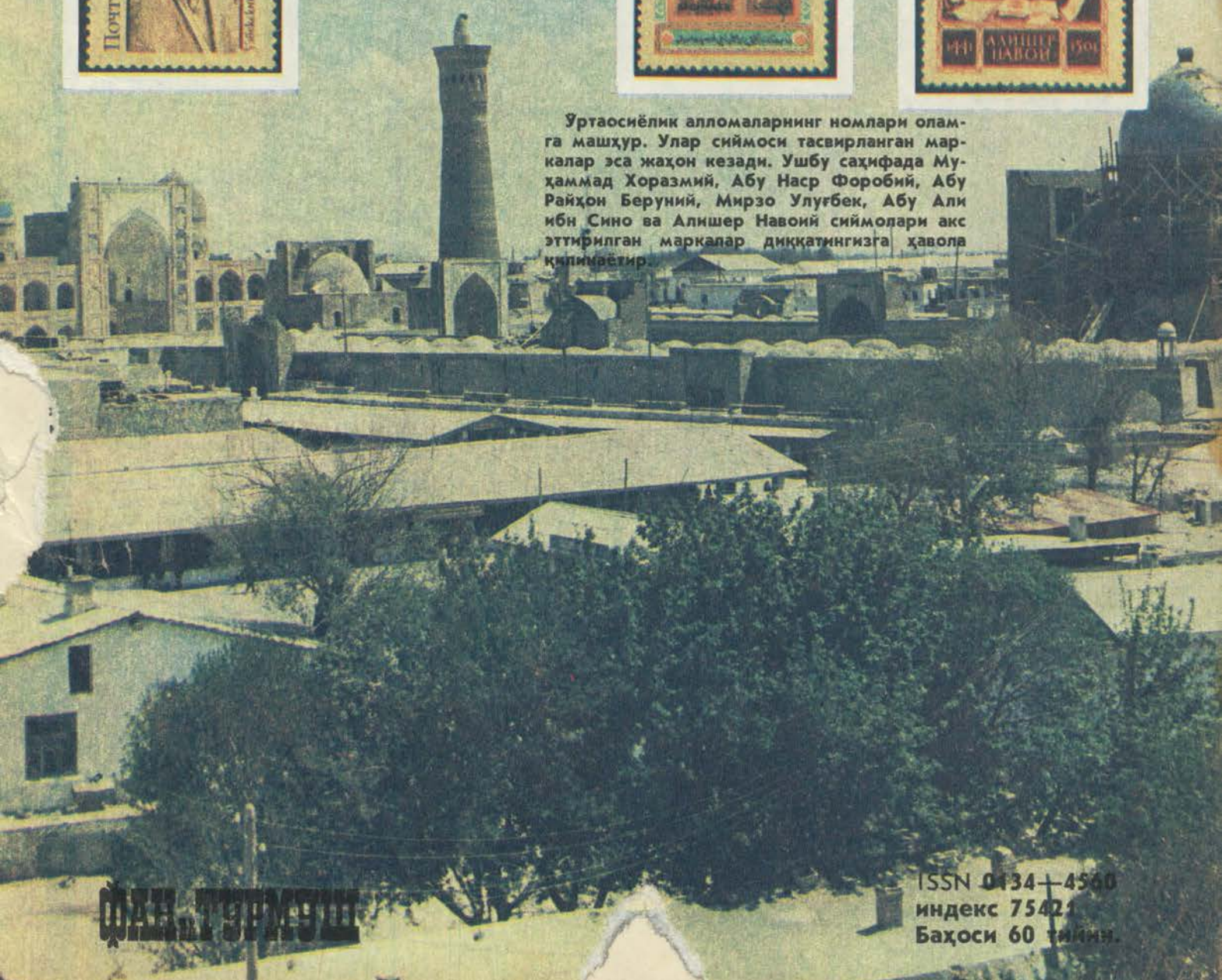

Она табиатни асраб-
 авайлаш барча ижод
 аҳлини ҳаяжонга сол-
 маслиги мумкин эмас.
 Мусаввир Р. ҲАСАН-
 ШИНнинг «Тўхтатинг!»,
 Ю. ЗИМЕНКОВнинг
 «Экология—XX» деб
 номланган асарлари
 ҳар бир кишини чуқур
 мушоҳадага ундайди.

ТЎХТАНГ!

Уртаосиёлик алломаларнинг номлари оламга машҳур. Улар сиймоси тасвирланган маркалар эса жаҳон кезади. Ушбу саҳифада Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улугбек, Абу Али ибн Сино ва Алишер Навоий сиймолари акс эттирилган маркалар диққатингизга ҳавола қилинмастир.

ҚАДАМ ТУРМУШ

ISSN 0134-4560
индекс 75421
Баҳоси 60 тишин.